

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ
ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԳԻՏԱԾԽԱՏՈՂՆԵՐԻ 25-ՐԴ ՆՍՏԱՇՐՋԱՆԻ ԶԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐԻ
ՀԻՄՆԱԴՐՈՒԹՅՆԵՐ

Երևան, մայիսի 12-13, 1997 թ./

Տպագրվում է Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների
Ազգային Ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի գիտական խորհրդի
որոշմամբ

Գիտաժողովն անցկացվում է , Դավիթ Անհաղթ, , հոգևորականության
համալսարանի հետ համատեղ

ИНСТИТУТ ИСТОРИИ АКАДЕМИИ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

ТЕЗИСЫ ДОКЛАДОВ XXV НАУЧНОЙ СЕССИИ МОЛОДЫХ
УЧЕНЫХ

(Ереван-12-13 мая, 1997г.)

ЕРЕВАН - 1997

ԱՆԱՅՈՒՄ ԱՂԱՋԱՐՑԱՆ

ԱՐՏԱՎԱԳԴ Բ-Ն ԸՍՏ ԽՈՐԾՆԱՅՈՒ , , ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ , ,

1. Հայոց պատմութեան ամենափայլուն և միևնույն ժամանակ ողբերգական կերպարներից է Արտավազդ Բ-ն /մ.թ.ա. 56-34 թթ./ նուրբ դասակարգված զործիչն ու զորավար, զինվորն ու մատուցողը, որն իր կյանքն ամբողջ գնդակահարեց մեծ: Արտավազդ Բ-ի , , առեղծվածը, արտաքին քաղաքական հանգամանքներով բացառելու փորձերը, այնուամենայնիվ, անպատասխան են Խողոքում բազմաթիվ հարցեր: Ինչո՞ւ հայոց արքան մեկուսացվեց, ինչպե՞ս հնարավոր եղավ նրա զորավարությունը, ինչո՞ւ չփրկվեցին և զորավարացի տարալի ընդհանուր առողջությունները:

Միայն վերջերս փորձ կատարվեց հարցի պատասխանը գտնել: Վերականգնվելով Արտավազդ Բ-ի կյանքն ու զորածնականությունը հայ հասարակական կյանքի ու գիտակցության կոնտեքստում:

2. Պաշտպանելով այս մոտեցումը՝ կարելի է հիմնավորումներ գտնել Մ. Խորենացու , , Հայոց պատմության , , Արտավազդին վերաբերող հատվածներին վերաբերող իրենց հիմք ունենալով ազգային արժեքների համակարգը, աշխարհայացքն ու առասպելաբանությունը:

Կարելի է պնդել, որ , , Հայոց պատմության , , մեջ երկու անբավարարներին տույժով տրվել է իրենց լիակատարությունները վերաբերում են միևնույն անձին՝ Արտավազդ Բ-ին հետևյալ նկատարումներով: Նախ՝ Արտաշես Ա-ի որդի Արտավազդի ժամանակը խորհրդանշական ժամանակահատված է Արտավազդ Բ-ի պատմական ժամանակաշրջանին: Այնուհետև, այս թագավորի մասին աղբյուրները քիչ թիվ չափով ենթադրություններ չեն պարունակում, ինչը բացառում է այնպիսի իրադրությունների հնարավոր առկայությունը, որոնք կարող էին առիթ հանդիսանալ նմանօրինակ ժողովրդական պատմության համար:

3. Տիրապետող որդի Արտավազդի մասին գրությունում հայոց արքան ներկայացված է ամենաբացառական զենքով, որը իր հերթին չի համապատասխանում իրականությանը: Շատ կարևոր է նաև այն հանգամանքը, որ երկու համակարգերը որոշ մասերում զբաղվում են խորհրդանշական իրադրություններով: Այստեղից՝ կարելի է հանգել այն հետևություն, որ, կամ ժամանակն ինքն է տեղաշարժել առասպելների պատկերացումները, կամ, ունենալով երկու Արտավազդ և ժողովրդական զորություն, խորհրդանշական սեփական հայացք ունենալով է կատարել լայն խորհրդանշական միջև: Բայց առավել հավանական է երրորդ տարբերակը:

Լինելով շատ անկախ լուրջ և նշանակալից իրադրությունների արժանացող առասպել Յուդիան երգիչների մոտ անձնավորվել, պարզեցվել և վերածվել է հոր և որդու հակադրության ժողովրդական գրություն: Ենթադրվում է, որ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՆԻՍՏԵՐԱՆ
ԵՐԵՎԱՆ

59068
11

որոշել մեծ է անհամապատասխանությունը, հանցանքի, և, զգա՞ծի, միջև:

4. Իր թագավորությունն սկզբից նեղ, հայտնվելով բարդ արտաքին լուրջության իրավիճակներում, Արտավազդը այլևս չէր կարող զորեղ մնալով ավանդական առասպելի շրջանակներում, հենվելով արժեքների այն համակարգի վրա, որի հիմքում ընկած էր առատության մասնորոնչությունը: Հայ լուսավորյալ արքան քաղաքական իրականությունը բերնից ուժեղացրեց՝ մեղքելով հանդերձ ազգային արժեքների մեկտեղ դաշտը: Իր արտաքին քաղաքականությամբ, մասնավորապես Պարթևների հետ հաստատած դաշինքով, Արտավազդ Բ-ն խախտեց դարերով ձևավորված ու ամրագրված նախնիների սրբազան աշխարհայացքային պատկերացումներն ու կանոնները, առասպելական տարածությունն ու ժամանակը, դրական ու բացասական ընկերների հետևյալ տարանջատումը:

5. Հին հայերի աշխարհայացքը կազմող տիեզերաստեղծ պատկերացումների լավագույն կրողը Արտաշես Ա-ն էր, որն ըստ խորհրատեղ հանդիսանում է Մեծ Հայքի վարչական և ուսման համակարգի ստեղծողը: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Գողթան նրդիչները հայ պատմական գրույցները ստեղծում էին ելակետ ունենալով այն խրատական սացվածքը, որ աշխարհում ամեն ինչ սկսվում է քառսից և վերադառնում է քառսի, կարելի է եզրակացնել, որ նրանք են հակադրել միմյանց, քառսից, և, պետություն կերտած Արտաշես Ա-ին և երկիրը քառսի վերածելու ձգտող Արտավազդ Բ-ին՝ հաղթահարելով նրանց միջև ընկած ժամանակը:

ԱՐՄԵՆ ՔՆՇԻՇՄԱՆ

ԱՐՄԵՆԻԱՆՍԻՏԻ ՇԱԳԱՆՆ ԱՌՆՉԱՌ ՈՐՈՇ ՀԱՐՑԵՐ

1. Տոհմերի ծագումը որոշելու համար առկա մի շարք խնդիրներից մեկը տվյալ տոհմական բացատրությունն է: Մամիկոն/յան/ անվան բացատրություն հետաքրքիր մի փոքր է առջարկել խեթագետների կողմից, որոնք մինչ օրս ուշադրություն չի արժանացել: Մամիկոն/յան/ անվանումը իրավացիորեն համեմատվել է խեթական արձանագրություններում հանդիպող *amumikuni* բառի հետ, որ խուրիերեն նշանակում է քարձրագույն զինվորական կամ կրոնական պաշտոն: Պետք է նշել, որ Մամիկոն/յան/ անվանումը չի բացատրվում հայերենով կամ այլ լեզուներով: Նրա բացատրության փոքր շինարարով զստապարտված է անհաշտություն: Մամիկոն/յան/ և *amumikuni* բառերի միջև համապատասխանությունն առկա ակնհայտ է դառնում, երբ հաշվի ենք առնում, որ վաղ վանկային *am* հիմքը կարող է փոխվել բաց վանկային *ma* հիմքի:

2. *Amumikuni* բառն առնչվում է Մամիկոնյաններին, իրեն զվա-

վոր գորահրամանատարներին՝ նաև իր նշանակութեամբ: Հայտնի է, որ մի շարք տոհմաբաններ առաջացել են տվյալ տոհմերի գրադեցրած պաշտոնների անվանումներից: Բացառված չէ, որ գորահրամանատարի /զվիսավոր կամ ոչ/ պաշտոնի համար մեղ մոտ ևս զգաազործվել է համարժեք վերոհիշյալ բառը /ինչպես հետագայում ասորականի նմանութեամբ՝ Թուրթանը, իսկ իրանականի նմանութեամբ՝ գորահրամանատարը, սպարապետը և այլն/: Մամիկոնյան անվանումն էլ կարող էր առաջանալ պաշտոնի անվանումից: Այսպիսով, ի տարբերություն Մամիկոնյանների ծագման մասին ավանդություն, Մամիկոն անունը Թեթև ունի տեղական ծագում:

3. Մամիկոնյանների խոթա-խուռիական ժամանակներից ի վեր գոյությունն մասին զուցե և կարող է վկայել նաև Մամիկոնյանների մեջ տարածված Մուշեղ անձնանունը: Այն համարվում է խեթական փոխառություն և համապատասխանում է Մուրշիլ անձնանվանը: Պետք է, որ այն լինի անմիջական փոխառություն, քանի որ չկան միջնորդավորված անուններ: Խեթա-խուռիական ժամանակներից ի վեր տոհմի գոյություն փաստ է նաև խոռոխուռնիների օրինակը, որոնց տոհմանունն, քստ հետազոտողների, ունի՝ խուռիական ծագում: Խեթերենից և խուռիեցենից կառաքված այլ փոխառություններ ևս կան հայոց լեզվում:

4. Մամիկոնյանների Հայաստանի հին տոհմերից միկը լինելու և ավանդություն մեջ նշված ժամանակից /մ.թ. 3-րդ դ.՝ առաջ գոյություն ունենալու մասին վկայող ուղղակի և անուղղակի տեղեկություններ կան նաև հայկական և հունա-հռոմեական աղբյուրներում: Այսպես, մի շարք աղբյուրներ /Ե. Գրիգորի վանքի հուն. տարբերակը, նույնի արաբ. տարբերակը, Փավստոս Բուզանդը, Մեսրոպ Շրեցր /վկայում են, որ 3-րդ դարի վերջում Մամիկոնյանները զբաղեցնում էին սպարապետություն պաշտոնը, հետևաբար քիչ հավանական է, որ նրանք նորեն լինեին: Փավստոս Բուզանդը նույն է, որ Մամիկոնյանները հին տոհմ են և առաջին արշավկունիները գիտեին նրանց: Անտիկ աղբյուրները 3-րդ դարից առաջ տարբեր դեպքերի կապակցությամբ /Արիանոս՝ 131-137 թթ., Տակիտոս՝ 62 թ. Դիոն Կասիոս և Ցիցերոն՝ մ.թ.ա. 51 թ., Ապիանոս՝ մ.թ.ա. 89 թ./ հիշատակում են հայ գորահրամանատարներ Վասակների և Մանկայոսի մասին, որոնց անունները և պաշտոնները ենթադրել են տալիս նրանց Մամիկոնյան լինելու մասին: Պետք է հաշվի առնել, որ անտիկ աղբյուրներն իբրև կանոն տոհմաբաններ չեն նշում, և հայ նախարարություններում ընդունված անձնանունների հիման վրա, տվյալ անձի տոհմական պատվանելություն որոշման նդանակը կիրառելի է հատկապես անտիկ աղբյուրների նկատմամբ:

ՆՈՐԱՅՐ ԴԱՆԻՍԷԱՆ

ԸՆՆԴՈՑ ԳՐԸԻ ԱԶԳԱՅԻՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵԽՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄՈՎՍԵՅ ԽՈՐԾՆԱՅՈՒ
, ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, - ՈՒՄ

1. Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանութեան /5-րդ դ.՝ առաջին տասնամյակներ/ զուգընթաց հայ պատմագրութեան մեջ առանձնակի տեղ էր տրվում ծննդոց զրքի մեկնութեանը ազգաբանութեան խնդրի կապակցութեամբ: Այդ երևում է Մովսէս Խորենացու , Հայոց պատմութեան, Ա զրքի շաբաթանքից, որտեղ ազգաբանութեանը տրված է , որչա՛մարդկութեան արմատի, , հիման վրա:

2. Մովսէս Խորենացին ազգաբանութեան խնդրի ուսումնասիրութեան առնչութեամբ նշել է սկզբնաղբյուրների երեք խումբ՝ ա/ Աստվածաշնչի, բ/ Ինկնացական մատենագիտերը, գ/ Աստվածաշնչի պատմութեանը , զուգահեռ իրար հայտնի անձանց և ժամանակների, , մասին նյութեր, , հիմնական կան գրույցներից ըստված տեղեկութեանները, որոնց համարվում են հավաստի:

3. Պատմահայրը հատուկ անդրադարձել է ծննդոց զրքում բերված ազգաբանութեանը, իսկ այլ պատմագիրների հաղորդումների ամփոփանութեանը այս խնդրի առնչությամբ համարել է Սուրբ Հոգուն հակառակ մտածողութեան ճեղքանք:

4. Աստվածաշնչյան ոգուն համահունչ Մովսէս Խորենացին շաբաթել է հայոց պատմութեան հնագույն շրջանը՝ ծննդոց զրքում նկարագրված Նոյից սերող տոհմաբանութեանը համապատասխան ներկայացնելով հայոց ազգային տոհմաբանութեանը: Այս հարցում Խորենացուն որպես սկզբնաղբյուր ծառայած Աբրահեմոսի /2-րդ դար/ երկը /Եվսեբիոս Կեսարացու , Ժամանակագրութեան, միջոցով/ իր մեջ ամփոփելով Բերոսոսի և Աղեքսանդր Բազմավեսի հաղորդումները, ըստ երևույթին կարևոր տեղեկութեաններ է պարունակել հայոց հնագույն պատմութեան մասին՝ ավելին, քան մեզ հասել է Եվսեբիոս Կեսարացու միջոցով: Խորենացին նշել է, որ Աբրահեմոսի , Թագաբանութեանը, ոմանը , մեծընդամենը գնացին, ,:

5. Ազգերի ծագումնաբանութեան կապակցութեամբ սկզբնաղբյուրների հաղորդումներին Մովսէս Խորենացու քննական մոտեցումը վկայում է, որ նրա նպատակն է եղել Հայոց պատմութեանը ներկայացնել որպես մարդկութեան պատմութեան անջատելի մաս, աստվածաշնչյան ազգաբանութեան կանոններին համապատասխան:

6. Հայ պատմագրութեան հիմնադիր Մովսէս Խորենացին մեծ տեղ է տվել հոգևոր պատմութեանը՝ զգալիորեն նպաստելով հայ աստվածաբանական մտքի զարգացմանը: Խորենացին եղել է Աստվածաշնչի հայ թարգմանիչներից մեկը և այդ զործը նա կատարել էր թարգմանչական արվեստին կա-

տարեկապես տիրապետելուց հետո, ինչի մասին է վկայում նրա ուսումնական նպատակով ձեռնարկված մանապարհորդությունը: Նա իր գործընկերների հետ եղավ հին աշխարհի խոշոր գիտական կենտրոններում: Ահա քաղաքական ունեցավ ակադեմիայություն խորը գիտելիքներ ջաղել, ինչը նպաստեց խորհնացու գիտա-ֆարգմանչական աշխատանքներին: Մովսես խորհնացու, Հայոց պատմությունը, և Նղիշեի, Արարածոց մեկնությունը, Երդ դարում հիմք դրեցին Եննուգ զրքի մեկնությունը հայ միջնադարյան պատմագրություն և աստվածաբանություն մեջ:

ԱՆՆ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ՊԱՏԵՐԱՐՄԻ ՀԻՄՆԱՀԱՐԾԻ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐ ԸՆԿԱՆՈՒՄՆԵՐԸ
ԽԱՀԱԿՐԱՅ ԾԱՐԺՄԱՆ ՆԱԽՕՐԵԻՆ

1. Խաչակրաց շարժման կրոնական հիմքը կազմող սրբազան խաղաղության և սրբազան պատերազմի հասկացությունները ներդաշնակ միասնությունը պարզաբանելու համար անհրաժեշտ է հանգամանորեն անդրադառնալ պատերազմի հիմնադրքի վերլուծության քրիստոնեական տարբեր ընկալումներին:

2. Ուշ անտիկ շրջանում պատերազմների և նրա հերոսների աստվածացման ավանդույթը քրիստոնեության տարածման և Pax Romana-ի կիրառմանը զուգընթաց փոփոխման ենթարկվեց: Հռոմեական կայսրության սկսական քաղաքականությունը և քրիստոնեությունը շատ հաջորդում օրգանապես լրացնում էին միմյանց, սակայն պետական կրոն ձևավորվելու մանապարհին մեծ տեսակի բռնություն և պատերազմ դատապարտող կրոնը ստիպված էր որոշակի դրական դիրքորոշում գուցաբերել պետության այնպիսի կարևոր շուկաների հանդեպ, ինչպիսին է ռազմական պաշտպանությունը:

3. Այս հիմնադրքի առումով Արևմտյան և Արևելյան եկեղեցիների հայրերը հանդես եկան թեև մոտ, ժակայն արդեն տարբերվող մեկնաբանություններով: Բարսեղ Կեսարացին ընդունում էր քրիստոնեաների պատերազմին մասնակցելու հնարավորությունը, սակայն պարտադիր էր համարում ռազմի դաշտում պետություն կատարած յուրաքանչյուր հավասարյալի նույնա արաշխարհը: Օգոստինոսի պետություն իդեալը, ոչ թե պատերազմների արդյունքում ստեղծված Հռոմեական կայսրություն էր, այլ իր կրոնական արատությունը պաշտպանող հրեական խաղաղությունը:

4. Արևմտյան եկեղեցու կողմից կրոնական պատերազմի հնարավորության Օգոստինոսի այս ընդ նոր զարգացում ստացավ Արևմտյան Հռոմեական կայսրության անկումից հետո: Բարբարոսների հեղհեղուկ սլետական արարատի պայմաններում, Հռոմի պապերը ստանձնեցին որոշակի պետական շուկաներ, որոնք ամրապնդվում էին պապական տեղեկատվության շրջան-

նակներում կառավարող մեկնաբանություններով: Դրանք կոչված էին ռազմական դեմոկրատիայի դարաշրջանը նոր եզրափակած, բազմաթիվ ասպետական դուլցագնդերով թշուրտնաներով՝ ամրագրված հասարակական գիտակցության ռազմական ավյուրը Հոռմի շահերին ծառայեցնելուն:

5. Բյուզանդացիները պետությունը դիտարկում էին որպես Աստծո թագավորության արտացոլումը երկրում: Ընդհանուր հասարակական կամ պետական շահը ձևավորում էր նաև կրոնական քաղաքականությունը, որը զլխավորում էր Աստծո կամքը իրագործող կայսրը: Կայսրության տարածքներին վրա ոտնձգություններ կատարողները, լինելին նրանց անհավատներ թե հավատակիցներ, նախ և առաջ պետության թշնամիներն էին, որոնց դեմ պաշտպանական պայքարում հունական կայսրերը գերապատվություն էին տալիս խաղաղ դիվանագիտական, երբեմն շատ հնարամիտ ու ուխտագրուծ ձևերով: Բյուզանդական հեղուկությունը և խոնարհությունը համարվում էր բյուզանդական քաղաքակրթության ամենակարևոր առժեռներից մեկը, որը թշնամաբար տրամադրված ալլակրոն աշխարհին մատուցվում էր շատ լավ հսկայական հարստության և ազդեցիկ հզորությունը գուզանդաց: Այնուամենայնիվ, կրոնական գործունե անհրաժեշտություն դալքում հատուկ են ռազագործվում էր: Բյուզանդական կայսրերի սրբապատկերով կառավարող հաղթահանողները, Մեքքան ավերելու, Երուսաղեմի ազատագրելու սպանալիքները ունեին հիմնականում ներքին ուղղվածություն և կոչված էին վճռական ընկում մեղքներ արաբների դեմ պայքարում: Հստակ աշխարհաքաղաքական նախապատվություններ ունեցող Բյուզանդիան խուսափում էր կրոնական պատերազմների և մահմեդական հզոր կուսակցիաների առաջացումից:

6. Զրիստոնեական ժողովուրդներից առաջինը հայերն էին, որ բազմաթիվ համառ զենքով պաշտպանելու խնդրին: Ավարայրի դաշտում իրենց կրոնական ազատությունը պաշտպանելիս գոհված նշանավոր նախարարական տոհմերի ներկայացուցիչները Վարդան Մարտիրոսյանի զլխավորությամբ սրբազան էին Հայոց եկեղեցու կողմից: 11-րդ դարի վերջին հայերը Արևելքում ամենառազմունակ պետական միավորումներից ունեցող միակ զրիստոնեյա ժողովուրդն էին, որի հոգևոր իշխանությունները քնդունում էին հավատի գինված պաշտպանություն անհրաժեշտությունը:

7. Ասորիքում լատիվոր և հույոթիկ ասորիները Մարծավոր Արևելքում, որպես ինքնուրույն քաղաքական միավորում հանդես էին գալիս: Վաղ զրիստոնեական համայնքային կառուցվածքը նրանց մոտ ոչ միայն չէր քայքայվել, այլ իսկամական նվաճման հետևանքով շատ ավելի ամրապնդվել էր: Անհավատ տիրակալներին գինված դիմադրություն ցուցաբերելը կրոնական այն համայնքների համար անհրաժեշտ էր:

ԾԱՆՈԹԻՔ ԱՐԱՐՅԱՆ

ՀԱՅԵՐԻ ՀԱՍԲԸ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԻԱՑՅԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐ /1618-1924 թթ./

1. Հայերը Հյուսիսային Ամերիկա են մեկնել դեռևս 17-րդ դ. սկզբից՝ անմահական դրդապատճառներով և վերաբնակվել ամերիկյան նորաստեղծ տարբեր գաղութներում՝ Վերջինիայում, Մասսաչուսեթսում, Հարավային Կարոլինայում, Ջորջիայում /1618 թ. Վերջինիայի գաղութ է ոտք դրել Ամերիկայում առաջին հայը՝ պարսկահալածակ Ջոն Մարտինը և զբաղվել ծխախոտագործությամբ/:

2. 19-րդ դ. սկզբին ամերիկյան բողոքական քարոզիչների կողմից ժամային Թուրքիայում սկզբնավորված կրթալուսավորչական գործունեությունը խթանել է հայության ազգային հոգեզրկացական զարթոնքին՝ 1834 թվականից սկզբնավորելով հայ, մասնավորապես սուլ-սեցի, երիտասարդության կրթասիրական հոսքը դեպի ԱՄՆ:

19-րդ դ. երկրորդ կեսից սկսվել է նաև հիմնականում ամուրի հայ երիտասարդ արհեստավորների, մանր առևտրականների, ծանր հարկերի տակ կրած զուլումացիների, ունեզրկված գործավորների, ազատ աշխատանք որոնողների, ինչպես նաև միջին կարգի մի շարք առևտրականների տնտեսական արտահոսքը հայրենի երկրի զբնթե բուրդ շրջաններից /գերազանցապես՝ խաղբերդից/:

1880-ական թվականների վերջից ԱՄՆ-ը քաղաքական ապաստան և գործունեություն տալու համար դաշտ է հանդիսացել հայ հեղափոխական կուսակցական /հնչակյան, դաշնակցական/ գործիչների համար:

1904 թ. ԱՄՆ-ը հանգրվան է դարձել նաև ռուսական կայսրությունից տնտեսական, ապա քաղաքական հանգամանքներով մեկնած հայերի համար, որոնք նոր երկրի մասին տեղեկացել էին 19-րդ դ. կրոնական հալածանքների ընդունով Կովկաս աքսորված դուխոբորներից ու մուդկաններից:

Կրթական, տնտեսական և մասամբ քաղաքական դրդապատճառներով մեկնած վերոհիշյալ զանազանությունը, հիմնականում շուրջնակով ԱՄՆ-ում մշտական հաստատվել ու մտադրություն, հանդիպելով ազատությունների ու լայն հնարավորությունների, աստիճանաբար հաստատվել են նոր երկրում՝ նվազեցնելով հայրենիք վերադարձողների թիվը և նպաստելով դեպի Ամերիկա նորաստեղծ հայրենակիցների տեղաշարժին:

3. Ժամային Թուրքիայում հայության նկատմամբ կազմակերպված պարբերական շարժերի /1894-1896 թթ., 1909 թ., 1915 թ., 1920-1922 թթ./ հետևանքով նախկինում կրթական ու տնտեսական նախադասյամաներից զրկված պանդուխտ հայերի դեպի ԱՄՆ ժամանակավոր քնուկ լքող տեղաշարժը վեր է անվել զանգվածային գաղթի՝ ընդգրկելով տնտեսական, քաղաքական, մշակութային ու կրոնական աղահույս կյանքի հեռանկարներից

զրկված և հասարակական ու սեռատարիքային բոլոր շերտերը ներառնող հայրենի բնօրրանի ողջ տարածքի տասնյակ հազարավոր հայերի:

Արդեն 1924 թ. ԱՄՆ-ում բնակվում էր ավելի քան 120.000 հայ:

ՍՎԵՏԼԱՆԱ ՄԱՀԱԿՅԱՆ

ՍՈՑԻԱԼ-ԴԵՄՈԿՐԱՏԻԿԱՆ ՀԱՐԱՐՄԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՐՏԱՑՈՂՈՒՄԸ
,,ԽԱՎԿԱԳԻ,, ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ԷՋԵՐՈՒՄ

1. 19-րդ դ. երկրորդ կեսից սկսած Անդրկովկասը, այդ թվում նաև Հայաստանը, աստիճանաբար թևակոխում են զարգացման կապիտալիստական ուղին, որն անշուշտ հոսանքային կայսրություն ծայրամասերում ընթանում էր տեղական բնակչության առանձնատեղություններից ելնելով: Նորաթուխ հայ բուրժուազիան մեծ գոհունակությամբ ընդունելով տնտեսական հարաբերությունների այս եղանակը՝ փորձում էր ամեն կերպ խթանել նրա զարգացումը: Նման պայմաններում քարոզչության հիմնական կրողն է դառնում մամուլը: 19-րդ դ. երկրորդ կեսի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների զարգացման ու ընթացքի ուսումնասիրման գործում առանձնակի ծառայություն է մատուցում 1864 թ-ից թիվլիսում հրատարակվող ,,Խավկագ,, պարբերականը, որը ցարական կառավարության պաշտոնաթերթն էր:

2. ,,Խավկագի,, էջերում տեղ գտած նյութերն իրենցից ներկայացնում են այս կամ այն խնդիրներով զբաղվող հանձնաժողովների տարեկան հաշվետվություններ, երկրամասի աշխարհագրական-տնտեսագիտական հետազոտական ուսումնասիրություններ, վիճակագրական տվյալներ և պաշտոնական հրամանագրեր, որոնք ունեն աղբյուրագիտական կարևոր նշանակություն: Բերթի նման մոտեցումը պայմանավորված էր Անդրկովկասի բնական հարստության բացահայտման և օգտագործման նկատառումներով, քանի որ այն դիտվում էր ոչ միայն իբրև հումքի էժան և հարուստ բազա, այլև կառավարություն իր արտադրանքն աշխույ իրացնելով, նրա վրա էր հրավիրում ուսական բուրժուազիայի ուշադրությունը:

3. Վիճակագրական հետազոտությունները կարևոր են 19-րդ դարի երկրորդ կեսի բնակչության իրական պատկերը վերհանելու առումով: Արտացոլելով բնակչության բնական աճը ,,Խավկագ,, աղբյուրում է քաղաքային և գյուղական բնակչության թվաքանակին, սոցիալական կազմին, նկարագրում նրանում կառավող տեղաշարժերը և այլն: Եղած վիճակագրական նյութերը հաստատում են հայ բնակչության մեծամասնության առկայությունը Անդրկովկասի մեծ քաղաքներում, որը պայմանավորված էր նրանց ակտիվ առևտրա-տնտեսական գործունեությամբ:

4. Պարբերականը ուշադրով տեղեկություններ է հաղորդում Անդրկով-

կասի, մասնավորապես՝ Բաքվի, Թիֆլիսի, Ալեքսանդրապոլի, Նիկավեո-
պոլի արդյունաբերական ձեռնարկությունների զարգացման և զործունենու-
թյան մասին, չմոռանալով հիշատակել նաև այդ քաղաքներում կատարված
նորարարությունները:

5. Հողային հարցն ու գյուղի խնդիրը ևս արժանանում են,, Նավ-
կազի,, ուշադրությունը: Քննարկվում են Անդրկովկասում խաղողագոր-
ծություն, գինեգործություն, ծխախոտի արտադրության խնդիրները, որը-
վում է գյուղացիական բարենորոգումների իրականացման ընթացքը:

,, Նավկազի,, էջերում տեղ գտած նյութերը և նրա կողմից շոշափված
հարցերը զաւիս են լրացնելու 19-րդ դ.՝ երկրորդ կեսի ծայր կանգունու-
թյան սոցիալ-տնտեսական պատկերը:

ԱՐՄԵՆ ԵԱՀԱԱՋՅԱՆ

Մ.Տ.Նորիս-Մելիքովը Ռուսաստանի Ներքին գործերի

նախարար

1. Մ.Տ.Նորիս-Մելիքովի բարենորոգչական գործունեությունը գրե-
թե չի ուսումնասիրվել խորհրդային լատիսգիտության կողմից: Իսկ կա-
տարված կցկտուր ուսումնասիրությունները չի են քննադատություննե-
րով և անարդարացի հարձակումներով: Մինչդեռ այդ գործչի գործու-
նեությունն անաչառ ուսումնասիրությունը կարևոր նշանակություն ունի
Ռուսաստանի 19-րդ դարի 80-ական թվականների հասարակական-քաղաքա-
կան մի շարք հիմնահարցերի զիտական լուսաբանման համար:

2. 1880 թ. օգոստոսի 6-ին Ալեքսանդր ԻԻ կայսեր հրամանագրով
կոմս Մ.Տ.Նորիս-Մելիքովը նշանակվեց Ներքին գործերի նախարար: Նրա
քաղաքական բարենորոգչական գործունեություն մեջ այս ժամանակահատ-
վածք աչքի է ընկնում առանձնակի արդյունավետությամբ: Մշակվեցին
բարենորոգումների մի շարք ծրագրեր, որոնց մի մասը կյանքի կոչվեց:
Բարենորոգումների ծրագրի զազաթնակետը եղավ այսպես կոչված սահմա-
նադրություն նախագիծը:

Ռուսաստանի իրականություն մասին հստակ պատկերացում կազմելու,
ինչպես նաև բարենորոգումների ընթացքին միշտ ուղղություն տալու
համար նշանակվեցին սենատական ստուգումներ: Սենատորները 10 նա-
հանգներից տեղեկություններ հավաքեցին և մանրամասն ներկայացրին
1860-70-ական թթ. ընդունված Գյուղացիական, Դատակա, Զեմսովոներին
մասին ռեֆորմների չգործելու պատճառները:

3. Նորիս-Մելիքովի առաջարկով Ալեքսանդր ԻԻ -ը 1880 թ. սեպ-
տեմբերին հաստատեց ֆինանսների նախարարի և նրա օգնականի պաշտոն-
ներում նոր նշանակումները: Շուտով Նորիս-Մելիքովը մշակեց և կայ-
սրին ներկայացրեց մի նախագիծ, համաձայն որի առաջարկվում էր վե-

ըացնել գլխահարկը և ադի հարկը: Այս հարկերը զանձվում էին ոչ թե ըստ եկամուտի, այլ ըստ շնչի, աչքի էին ընկնում անհամաչափությամբ:

Փոփոխություններ մտցվեցին ներքին գործերի նախարարության համակարգում: Լորիս-Մելիքովը մեծ համբավ ձեռք բերեց՝ լուծարելով 3-րդ ըստնամուկը: Նրա տվեց ոստիկանական վարչակազմը: Նոր նախագծի համաձայն՝ ոստիկանական զեկուլցները պետք է ուղղեին ոչ թե Պետական ոստիկանական դեպարտամենտ, այլ նահանգապետներին, ինչը պետք է նպաստեր տեղական խնդիրների ավելի արդյունավետ լուծմանը:

4. Լորիս-Մելիքովը հերթական բարենորոգումներ անցկացրեց բարձրագույն կրթության համակարգում: Ուսանողության այլևս չէր արգելվում կազմակերպել հավաքներ, գրական խմբակներ: Նաև նրանց հնարավորություն տրվեց ընթերկել և կառավարական ասպանների հաստատմանը ներկայացնել իրենց հուզող հարցերը:

Բարենորոգումների ծրագրի մեջ առանձին և կարևոր տեղ է զբաղեցնում «, սահմանադրության նախագիծը, »: Համաձայն դրա Ռուսաստանում ստեղծվելու էր ներկայացուցչական մարմին: Այն ունենալու էր զուտ խորհրդակցական բնույթ: Նրա ընդունվելը, դա կարող էր դառնալ առաջին քայլը դեպի Սահմանադրական միավետությունը Ռուսաստանում: Սակայն, 1881 թ. մարտի 1-ին Ալեքսանդր II -ը սպանվեց: «, Սահմանադրության նախագիծը, » ինչպես նաև բարեփոխումների մի շարք ալ ծրագրեր մնացին անավարտ:

5. 1881 թ. մարտյան դեպքերից հետո Ռուսաստանի ներքին քաղաքականության մեջ կատարվեց արմատական շրջադարձ: Դա՛ն բարձրացած Ալեքսանդր II -ը ընդունվին էլ մտադիր չէր շարունակել բարեփոխումների քաղաքականությունը: Հեղափոխական շարժման կոդուկ վերելքը արգելափակելու համար սկսեցին օգտագործվել կտրուկ միջոցներ: Այս փոնի վրա Լորիս-Մելիքովի քաղաքական գործունեությունը սկսեց վայելէջ տպւել: 1881 թ. ապրիլի 29-ին նա հրաժարւելու տւեց և հետագալ քաղաքական ասպարեզից:

Իհարկե, դժվար է պատմության մեջ գուշակություններով զբաղվել, այնուամենայնիվ իրատեսական է այն, որ եթե Ռուսաստանում կյանքի կոչվեր Լորիս-Մելիքովի բարեփոխումների նախագիծը, ապա Ռուսաստանը կրններ ժողովրդավարացման ուղին, որոշ չափով կթնթևանային գլուղացիության հարկային հարստահարումները և նկատելիորեն կտրազանար երկրի տնտեսական առաջընթացը:

ԱՐԻՐՆ ԱՐԼԱԳԵՏՅԱՆ

ՄԻՐՏԻՉ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

/1864-1896թթ./

Արմենական կուսակցութեան հիմնադիր և վանի 1896 թ. ինքնա-
պաշտպանութեան ղեկավար

1. Հայ առաջին քաղաքական կուսակցութիւնը՝ Արմենական, սկզբնա-
վորվեց և իր հիմնական գործունեութիւնը ծավալեց Վասպուրականում:
Այն ստեղծվեց 1885 թ., Մ.Թորթուզալյանի աշակերտների կողմից: Կու-
սակցութեան հիմնադիրը և առաջնորդը հանդիսացավ Մկրտիչ Ավետիսյանը
/Թերլեմեզյան /:

2. Վաղ հասակից ծնողները փոքրիկ Մկրտիչին դաստիարակել են հայ-
րենասիրական ոգով և ազգասիրական գաղափարներով: Մ.Ավետիսյանը նախ-
նական կրթութիւնը ստացել է ծխական դպրոցում: Այդ ժամանակ խրիմ-
յան Հայրիկը վանի դպրոցներում լայնորեն արմատավորում էր մանկա-
վարժական առաջադեմ մեթոդները: Պատանի Մկրտիչը բախտ է ունեցել
բազմիցս ունկնդրելու և ստանալու խրիմյանի օրհնութիւնները: Շու-
տով Մ.Ավետիսյանը դարձավ նորաքաց Հայկազյան դպրոցի առաջադեմ և
խոստումնալից աշակերտներից մեկը: Վանի կրթական ոլորտում նշանակա-
լից նրեւութի դարձավ Մ.Թորթուզալյանի և Հայրենասիրացի ունկնդու-
թեանը բացված վարժապետանոցը, ապա հռչակավոր՝ Կեդրոնական: Մ.Ավե-
տիսյանը և իր համախոհներ այդ դպրոցում ստացան իրենց բարձրագույն
կրթութիւնը:

3. 1885 թ. կեդրոնական վարժարանը փակվեց, իսկ խրիմյանն ու
Թորթուզալյանը քցուրվեցին վանից: Թեև սուլթանական բռնութիւննե-
րը ստալել սաստկացան, սակայն չկարողացան քնկմել ազգային ոգու
զարթոնքը:

Մ.Ավետիսյանը և իր զինակիցները ստանձնեցին տնգլուխ մնացած
կրթական գործը ղեկավարելու պարտականութիւնը: Մ.Ավետիսյանը 1880-
ական թթ. երկրորդ կեսին ակտիվորեն մասնակցում է վանի հասարակական-
քաղաքական կյանքին:

4. 1889 թ. դեկտեմբերի 19-ին ձերբակալվում է Բուրբական կառու-
նչութեան կողմից, սակայն քցուրի ճանապարհին հաջողվում է փախչել:
Արտաքսմանում աշխատեցում է „Արմենիա“, Լրագրին, միաժամանակ
հանդիսանում „Հայոց Հայրենասիրական Միութեան“, քարոզիչներից մե-
կը: 1893 թ. վերջերին վերադառնում է Սալմաստ և շուտով ստանձնում
է Արմենական կուսակցութեան ղեկավարութիւնը: Մ.Ավետիսյանը զգալի
աւանդ ունի Սալմաստից դեպի վան գինատը ուղու կազմակերպման գոր-
ծում:

5. 1895 թ. աշխանից արմենականների տաշնորդը անմիջականորեն դեկլարում է զինակուտակման և զինավարժական աշխատանքները: 1896թ. հունիսյան օրերին Մ.Ավետիսյանը դարձավ վանի հերոսական ինքնապաշտպանության շուշն ու՝ ոգին: Դիմադրության նախագիծը պատրաստված էր նրա ջանքերով և նախածեռնութեամբ: Դաժան մարտերի թոհուրոհում քաջարի մարտնչած հայկական ինքնապաշտպանական ուժերը, սակայն դավադրաբար ոչնչացվեցին խառնաժողովի դաշտում, որտեղ զոհվեց նաև արմենականների խիզախ տաշնորդը: Անգամ քրդերը կռվի դաշտում Մ.Ավետիսյանի ցուցաբերած խիզախության շուշնից ազդված երգեր հորինեցին նրա մասին:

Մ.Ավետիսյանի հերոսական կերպարը առհավետ մնաց հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժման տարեգրության էջերում:

ՍՊԻՐԻՏՆ ԱՄՐԳԱՅԱՆ

ԱՐՄԵՆԱԿ ԵՎԱՐՅԱՆ

1. 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին ազգային-ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչներից էր Արմենակ Եկարյանը, որի գործունեությունը պատմագիտության մեջ ըստ արժանավույն չի գնահատվել:

Նորո և Ղարաբեկ մականուններով, ավարառու թուրք և քուրդ բնակչության աչքում վատակելով անխոցելի մարտիկի համբավ, Սերոբ Զառեշ, Արաբո հայդուկապետերին նմանելու, նրանց կողքին կանգնելու, մաքառումների տարիների հանրագումար է եղել նրա կյանքը:

Ա.Եկարյանը ծնվել է 1870 թ. վառում ու մեծացել,, ևրեք Մկրտիչների շուշին տակ,, Մ.Խրիմյան, Մ.Թորթուզալյան, Մ.Ավետիսյան: 1887-ին միջնակարգն ավարտած ազատատենչ պատանին քնդունվում է վանի այդ շրջանում,, ամենքին մտքին և հոգուն տիրող,, Արմենական կուսակցության շարքերը՝ երգվելով մինչև վերջ պայքարել հայրենիքի ազատության համար:

3. Ենթադրվելով ժամանակի ու կուսակցության հրամայականին, 1889-ին հրաժարվելով դերձակի իր մասնագիտությունից, ամբողջությամբ նվիրվում է,, զինատարական աշխատանքի,,: Բայց հենց սրաշին ուղևորության ժամանակ, երբ փորձում էր ծաղկած անցնել Պարսկաստան, ծերության վրդով է և քանտարկվում: Դժոխային շարժարանքները, քառային դմադակ պայմանները ի վիճակի չեղան կոտորել աննկուն երիտասարդին և յուրովի մկրտություն դարձան սպազա ազատամարտիկի համար: Երկու ամիս անց մի կերպ ազատվում է և նոր քանտարկությունից խուսափելու նպատակով, անցնում է Պարսկաստան: Եկարյանի դեկլարություններ մի շարք անգամներ Սալմաստից վան գետի փոխադրության անցումներ են կազմակերպվում:

1896 թ. մայիսին Ա. Երկանյանն առնդժվածապես աշխատանքում ձեռնարկվում է և աղաքիսով գրկվում , 1896-ի վանի հունիսյան ինքնապաշտպանութան իր մասնակցութիւնը քերելու հնարավորութենէն, :

Մեծ դժվարութեամբ ազատվում է քանտից, լնվում վաստուրակահից Պարսկաստան գաղթած ժողովրդին օգնութիւն կազմակերպելու և հրաշքով փրկված արմենականներին համախմբելու գործին:

Ի տարբերութիւն մյուս հայաշատ վայրերի, որտեղ միջկուսակցական տարածաշրջանները խանգարում էին միասնաբար գործելուն, վանում ինքնապաշտպանութան մարտերի նախօրեին ծնվեց ձինվորական մարմինը /շտաբ/ Եկարյանի ղեկավարութեամբ և բուլղաքացի Գրիգորի, Կալաքան Լաւրենի, Փանոս Բերլեմեզյանի, Գաբրիել Մեմրեյանի, Հրաւո Գալիկյանի և Արամ Մանուկյանի անդամակցութեամբ: Զաղաքական տարբերութիւնը ներկայացնող այս մարմինն էլ ինքնապաշտպանութան հարկ նդած պատրաստութիւնները տեսավ: Ինչի շնորհիվ էլ թշնամին չկարողացաւ հանկարծակիի բերել քաղաքի պաշտպաններին:

5. 1915-ի մայիսին ռուսական քանակը մտավ վան: Մեկամսյա համառ հերոսամարտերի շնորհիվ քանջնջումից փրկվել էր 150 հազար վասպուրահայութիւնը, որը ցավոք շուտով ստիպված էր թողնել հայրենի օջախը՝ լռելով զոհի մամփան: Եկարյանն իր մարտիկներով պաշտպանում էր ժողովրդի նահանջը:

1915-ի սեպտեմբերին ռուսները նորից են մտնում վան, այս անգամ հիմնաւոր մնալու մտադրութեամբ, որի առհաստէյան զնդապետ Գնդմենին վանի իւրև ռուսական կուսակալ նշանակելն էր: Վերջինիս ցանկութեամբ առնդժվում է Երկարապահ մի զունդ ժողովրդական միլիցիայի ղեկավարելու, որի հրամանատար վերաշինաց հանձնաժողովը նշանակում է Արմենակ Եկարյանին:

Բայց Երկարապահ զնդին վիճակված չէր ներքար գործել: ցարական խարդախներն իրենց շուտով այն լուծարվում է: Սակայն այլևս չհանդուրժելով ցարիզմի հակահայ քաղաքականութիւնը և միջկուսակցական զգուհուոցը, Եկարյանը 1916-ի ամռանը անցնում է Թիֆլիս և կուսակցութեան կենտրոնի պահանջով մեկնում է Կիլիկիա, ուր պիտի զարկնորանիլը՝ կիլիկյան հայկական ուժերը կազմակերպելու և Կիլիկիայի ինքնավարութիւնը ապահովելու համար: Սակայն այս անգամ էլ հայ ժողովրդին դավաճանում է Ֆրանսիան: Հուսախաբ Եկարյանը թողնում է Կիլիկիան և անցնում Եգիպտոս, որտեղ էլ 1925 թ. հոկտեմբերի 19-ին կնքեց իր մահկանացուն:

ՄԵԿԱՆ ՏԵՑԻՐՄԵՆՏԱՆ

Կ.ՊՈԼՄԻ ԱԳԱՅԻՆ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎՈՐՔԱՐԱՆԻ
ԱՆՑՑԱԼԸ ԵՎ ՆՈՐԱՆ

1. Եթե արևելահայերի քաղաքական-հասարակական կյանքում մեծ ազդեցություն ունեին թիֆլիսի ներսիսյան դպրոցի ուսնըրը, ապա արևմտահայերի մոտ նույն դերն ստանձնեց Կ.Պոլսի Ազգային Կեդրոնական Վարժարանը: Արևելահայոց և արևմտահայոց համար շատ մեծ նշանակություն ունեցող այս երկու հսկա ուսումնական օջախները, կարծես թե, նախախնամություն քարժր տնօրինությանը, հիմնված էին երկու ներսիսների կողմից, որոնք էին՝ Ներսես Ե Աշտարակեցի կաթողիկոսը և Ներսես Վարժապետյան կաթողիկոսը:

2. Թեև Պոլսում և զավառներում կային նախակրթական վարժարաններ, սակայն չկարաւո դպրոցների շրջանավառ երիտասարդներին երկրորդական ուսում տվող քաղժրագույն վարժարան: Այս խնդիրը 1860-ին՝ Ազգ. Սահմանադրության հռչակման թվականից հետո, զտնվում էր ուսումնական խորհրդի օրակարգում:

Ի վերջո 1886 թ. սեպտեմբերի 1-ին բացվում է Ազգային Կեդրոնական վարժարանը՝ 60 աշակերտներով և Մինաս Չերազի տնօրինությամբ: Վարժարանը կոչված էր լինել «այնպիսի հաստատություն մը, որ ոչ միայն համապատասխանէ մայրաքաղաքիս մէջ հաստատուել բազմաթիւ վարժարանաց, այլ նաև իրեն եզակի դիրքովն, ուղղութեամբ ու հայ ուսանողին համար բացառիկ առաւել ութիւններով տայ այն արդիւնքները, զորս անկարելի է յուսալ օտար կրթարանաց մեջ»,:

3. Կեդրոնական վարժարանն իր հիմնադրումից մինչև օրս ունեցել է 16 տնօրեններ, որոնք ձեռնահասութեամբ վարելով վարժարանի գործերը, այն հասցրել են այս օրվան: Վարժարանն ունեցել է այնպիսի տնօրեններ, ինչպիսիք են Մինաս Չերազը, Հարություն Մոսաիչյանը, Գեղամ Գալաճյանը, Պետրոս Ատրունին, Հրաչ Տեր-Անդրեասյանը, անձնավորութիւններ, որոնց կողմից Ազգին մշտուցված ծառայութիւններն անգնահատելի են և հիշատակելի:

4. Այսօր բոլոր պոլսեայ վարժարանների նման, Կեդրոնականը ևս ենթարկվում է թուրքիայի Ազգ. կրթութեան նախարարության ուսումնական ծրագրին: Վարժարանն ունի վեց տարվա ուսուցում՝ 3 տարի միջնակարգ, 3 տարի լիցեյ: Հայոց ազգային ուսումնաւորից դասավանդվում է հայերենն ու կրոնը, արգելված է դասավանդել Հայ ժողովրդի պատմությունը և աւարկան: Կեդրոնականիներն ունեն նաև մշակութային աշխույժ կյանք: 1946 թ. նրանք հիմնել են Կեդրոնական Սանուց Միութիւնը, որը հրատարակում է «Հանդես Մշակութի», և «Հորինա», հանդեսները: Պետք է

նշել նաև, որ Կ.Պոլսից նորանկախ Հայաստան նկող առաջին ուսանողները
էնդդրոնականցիններն են:

ԳԵՂԱՄ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍԳԱՆ

1905-1907 թթ. ՌՈՒՄԱՆԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԲՈՒՐԺՈՒԱԴԵՄՈՒՐԱՏԱԿԱՆ

ՀԵՂԱԾՈՒՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԹԻՄԱՐ ԱՐԹԻՄԱՐԳԱՆԻ ՀՐԱՊԱՐԱՎԱՅՈՍՈՒՒՒ
ԹՅՈՒՆՈՒՄ

1905 թ. հունվարին Ռուսաստանում բռնկվեց բուրժուազիական-
տական առաջին հեղափոխությունը, որին լայնորեն արձագանքեց սրբա-
տաճայ նշանավոր գրող, հրապարակախոս, հասարակական և կուսակցական
գործիչ Արփիար Արփիարյանը:

Գտնվելով Եզիպոսում, Արփիարյանն իր խմբագրած „Շիրակ, և
„Հուսարեր“, պարբերականների էջերում մի շարք հոդվածներով պարզա-
բանում է իր ղերջորոշումը Ռուսաստանում տեղի ունեցող իրադարձու-
թյունների վերաբերյալ:

1. Արփիարյանն ինքնակալության տապալման կողմնակից էր և բուր-
ժուազիականության կարգերի հաստատման ջատագով: Նա խոր համակրան-
քով էր խոսում ցարական բռնակալությանը տապալելու ելած հեղափոխա-
կանների պայքարի մասին:

2. Արփիարյանը խորապես համոզված էր ռուսական հեղափոխության
հաղթանակի մեջ, այդ պատճառով չի վհատվել հեղափոխության պարտու-
թյունից՝ այն համարելով ժամանակավոր երևույթ: 1906 թ. „Հուսա-
րերի“, համարներից մեկում նա գրում էր. „Ռուսական առաջին հեղա-
փոխությունը, որ 1789 - նն հետո Եվրոպայի ընկերական էն սհեղ
ցնցումն է, ավահովաբար պիտի հաղթանակե: Հեղափոխությունը կրնա
քանի մը մակատամարտ կորսնցնել, բայց վերջնական հաղթանակը իրեն
պիտի մնա երկարատև կովն մը Ֆետո,“:

3. ինքնակալության տապալումից հետո Ռուսաստանի զարգացման
միջոց և առաջավոր ուղին Արփիարյանը համարում էր պառլամենտական
հանրապետության ստեղծումը:

4. Սկսված հեղափոխությունը Անդրկովկասում նշանավորվեց հայ-թա-
թարական ընդհարումներով: Արփիարյանը, որն ուշի-ուշով հետևում էր
տեղի ունեցող արյունոտ իրադարձություններին, խորապես կարեկցում
է իր հայրենակիցներին՝ նրանց կրած զոհերի ու գրկանքների համար:
Ի վերջո նա հանգեց այն միջոց եզրակացություն, որ ազգամիջյան ջար-
դերը ցարական կառավարության վարած քաղաքականության հետևանքն
էր, մի քաղաքականություն, որի նպատակն էր ռուսական կայսրության
հեղափոխական ուժերի ուշադրությունը շեղել դասակարգային պայքարից:

1906 թ. Կ.Պոլսից հեղափոխականները
ԲՈՒՐժՈՒԱԴԵՄՈՒՐԱՏԱԿԱՆ
ՀԵՂԱԾՈՒՈՒԹՅՈՒՆԸ

11
84069

5. Արփիարյանը թեև համակրանքով էր խոսում Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատների հեղափոխական պայքարի մասին, սակայն հեղափոխության բարձրակետը համարելով քուրժուկադեմոկրատական կարգերի հաստատումը, դեմ էր նրանց առջ քաշած ծայրահեղական պահանջներին: Այս տեսանկյունից ելնելով, Արփիարյանը վերապահ վերաբերմունք դրսևորեց հայ սոցիալ-դեմոկրատների ծավալած գործունեության նկատմամբ, որոնք հրապարակախոսի արտահայտությամբ, միանալով ռուսաց հեղափոխական կազմակերպություններին կշանան Կովկասն ալ համառուսական քնդհանուր շարժման մեջ ներսել,,:

6. Արփիարյանը հայ-սոցիալ դեմոկրատներին կոչ էր անում լինել որջամիտ, իրատես, հրաժարվել անիրական անծայրածիր ծրագրերից և պայքարել միայն դեմոկրատական բարեփոխությունների իրականացման համար:

Նրա խորին համոզմամբ կովկասահայությունը պետք է առաջնորդվեր ոչ այնքան դասակարգային պայքարի, որքան ազգային միասնություն կարգախոսով:

ԱՐՄԵՆՈՒՀԻ ՂԱՄԱՐԱՐՄԱՆ

ԱՆԳԼՈՒՌՈՒԹԻՄԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԹԵՐՈՒՆՆԵՐԸ ԱՐԵՎՄՏԵՄԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ԲԱՐԵՆՈՐԳՈՒՄՆԵՐ ԱՅԿԱՅՆՆԵՐԻ ՀԱՐՑՈՒՄ /1912-1913 թթ./

1. Թուրքիայի Արևելյան Նահանգներում բարենորոգումներ անցկացնելու խնդիրը 1912 թ. աշնանից դարձավ միջազգային շահարկության առարկա:

Թուրքական կառավարությունը փորձեց այս անգամ ևս սեպ խփել դաշնակիցների միջև և հնարավոր տարածաշրջանություններն օգտագործել բարենորոգումների հարցը թաղալելու համար: Բարձր Դուռը այդ նպատակով որոշում է բարենորոգումների հարցով դիմել միայն Անգլիային՝ վերջինիս հակադրելով Ռուսաստանին և Ֆրանսիային: 1913 թ. ապրիլի 24-ին Թուրքական կառավարությունը դիմում է քրիտանական կառավարությանը ծառայողներ վարձելու խնդրանքով, Անատոլիայի Արևելյան, և Հյուսիսային սեկտորների ժանդարմերիաներում ծառայելու համար:

2. Թուրքիայի առաջարկը լրջորեն քննարկվեց Անգլիայի արտաքին գործերի նախարարությունում: Ծննելով սեփական շահերից՝ Անգլիան մասամբ քնդունեց Թուրքիայի առաջարկը: Անգլիացիներն իրենց շահամուլ քաղաքականությունը թաքցնում էին, մարդասիրական, քողի տակ՝ ձգտելով շոշափել դաշնակիցների կարծիքը և միջև անգամ, «դեկավարվել», դրանով: Սակայն անգլիական դիվանագիտության ջանքերը ապարդյուն էին: Երբ Ֆրանսիան համակերպվում էր անգլիական ծրագրերին, ապա Ռուսաստանը քացահայտորեն դեմ էր Անգլիայի ծնունդած միակողմանի քայլերին, որոնք միտում էին ուժեղացնել Անգլիայի դիրքը

Փոքր Ասիայում ի վնաս Ռուսաստանի: Ռուսաստանը ժանդարմերիայի հեր-
ցը ոչ մի կերպ չէր անջատում Ասիական Թուրքիայում կատարվելիք բա-
րենորոգումների ընդհանուր հարցից և զտնում էր, որ Թուրքիայի ժան-
դարմերիայի վերականգնմանը հավասարապես պետք է մասնակցեն Առաջնորդ
ընդհանուր պետություններն՝ ամեն կերպ քաջաբեկով Գերմանիայի միջամտու-
թյունը:

3. Անգլիական կառավարությունը անադոլոսի էր զտնում Ռուսաս-
տանի պահանջը՝ մերժելու Թուրքիայի առաջարկը՝ և անհնար էր համարում
Թուրքիային տված խոստումի խախտումը: Իրավիճակն այնպիսին էր, որ
Ռուսաստանի և Անգլիայի փոխհամաձայնության շահանքը կարող էր բար-
դուլությունների հանգեցնել դաշնակիցների միջև: Չգնականալով սրել հա-
րաբերությունները Ռուսաստանի հետ Անգլիայի արագորոնախարարություն-
ը նոր որոշում էր ձեռնարկում, ըստ որի մինչև բարենորոգումների
նախագծի պատրաստ լինելը, հետաձգվելու էր անգլիական սպաների առա-
ջումը Թուրքիա: Անգլիական կառավարությունը միաժամանակ պատրաստա-
կամություն էր հայտնում ընդունել Ռուսաստանի առաջարկը՝ բարենե-
րոգումների հարցը: Կոնկրետ ըննարկման դնելու վերաբերյալ:

4. Խնդրոյ առարկա պոքրելնի հարցում Անգլիայի և Ռուսաստանի հա-
րաբերությունները մնացին լարված: Դա նույնպես օգնեց Թուրքիային
իրագործելու իր ավանդական քաղաքականությունը՝ Արևմտյան Հայաստա-
նում բարենորոգումների իրականացումը խափանելու համար:

ՄԵՐԳՆՑ ԱՆԱՆՅԱՆ

ՓԱՐԻՑԻ ՀԱՅ ՏՐԻՄԱՆՑ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. 1913 թ. սկզբներին Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միության
փարիզյան մյուլդի քարտուղարը, Հայոց Միացյալ Ընկերության փարիզ-
յան ներկայացուցիչը և Եկեղեցական հոգաբարձության անդամը դիմեցին
Փարիզի հայկական գաղթօշակի կանանց՝ կրթական գործին օժանդակելու
նպատակով բարեգործական կազմակերպություն ստեղծելու առաջարկու-
թյամբ: Այն շուտով լայն արձագանք գտավ և մեկ ամիս անց ստեղծվեց
23 անդամներից կազմված մի նախաձեռնող խումբ: Նրա առջին նստա-
շրջանում /1913 թ. մայիսի 15-ին/ հիմնադրվեց, Փարիզի հայ տիկ-
նանց միությունը, կազմակերպությունը: 1917 թ. հունիսի 29-ին
Ֆրանսիական կառավարությունը մանաչեց այն որպես
այսինքն՝ որպես պատերազմից տուժածներին օգնություն ցուցաբերող
բարեգործական կազմակերպություն:

2. Ելնելով կազմակերպության առջև դրված խնդիրներից՝ ստեղծվեց
4 բաժին՝ 1. , Որբերին օգնություն ցուցաբերող բաժին, ,

2. ,,Փախստականներին օգնութիւն ցուցաբերող բաժին,, 3. ,,Հայաստանի պետական Կարմիր խաչին օժանդակող բաժին,, 4. ,,Ուսանողներին օգնութիւն ցուցաբերող բաժին,, :

Ժամանակի ընթացքում այս բաժինները ստեղծեցին իրենց սեփական զրահայնակները, կազմակերպչական և վերահսկման ուղղույն ձևերը: Իրենց գործունեութիւն մեջ նրանք ենթակա էին Ընդհանուր ժողովին կամ վարչական ժողովին:

3. ա/ ,,Որբներին օգնութիւն ցուցաբերող բաժինը,, գործեց 1914 թվականից և գործուն օգնութիւն ցույց տվեց ամբողջ աշխարհով մեկ սփռված հայ որբ փախստականներին: 1918 թվականի վերջին որբերի համար էջմիածնի պատրիարքին ուղարկվեց 8.000 Փր., եզիպտական հոգաբարձական կազմակերպութիւնը՝ 100000 Փր, իսկ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքին է տրվում 10.000 Փր. գերի մնացած որբերին ազատելու նպատակով: 1919-1923 թթ. եզիպտական ,,Բարեգործական,, կազմակերպութիւն համար ուղարկեց 575.700 Փր.: Բաժինը ժապկում էր նաև ,,Դպրոցասեր,, վարժարանի աշխատանքներին և այլն: 1919 թ. Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնն աջակցութիւն բաժինը վերցնում է իր հովանավորութիւն ներքո 150 որբերի:

բ/ ,,Փախստականներին օգնութիւն ցուցաբերող բաժինը,, իր գործունեութիւնը ծավալեց 1922 թ. սեպտեմբերից, երբ տեղի ունեցած իզմիրի ողբերգական իրադարձութիւնների հետևանքով մեծ թվով փախստականներ հայտնվեցին Ֆրանսիայում, մասնավորապես Փարիզում: Ծնորդիվ բաժնի անդամների ջանքերի, առողջապահութիւն նախարարութիւնը ժամանակավոր կացարաններ հասկացրեց փախստականների մի զգալի մասին: Վերջիններիս սնուդի, բաժնի կազմակերպման հետ կապած բոլոր ծախսերը հոգում էր բաժինը: Նրան առջնութիւն ստեղծված Աշխատանքի գործակալութիւնը օպերատիվ կերպով աշխատանք էր գտնում փախստականների աշխատունակ մասի համար:

գ/ ,,Հայաստանի պետական Կարմիր խաչին օժանդակող բաժինը,, իր գործունեութիւնն առաջին իսկ ամիսներից /1922 թ. սկիզբ/ լծվեց ծանր աշխատանքի: Հայկական եկեղեցու օժանդակ շենքում կազմակերպվեց բուժարան, որի շնորհիվ /չնայած եկեղեցու շենքը և բակը լեփ-լեցուն էին ուժասպառ փախստականներով/, չզրանցվեց համաժարակի ոչ մի դեպք: Բաժնի կառայք մշտապես այցելում էին բուժարանը և այն հիվանդանոցները, որտեղ բուժվում էին փախստականները: 1929 թ. Բաժնին առընթեր ստեղծվեց Հղի կանանց Ֆոնդ: Կազմակերպութիւն կողմից հրատարակվում և փախստականների մեջ էր տարածվում բժշկական թեմայով գաղափար գրքույկներ և սլալատներ, վարվում էր բացատրական աշխատանք:

դ / , , Ուսանողներին օգնութիւն ցուցաբերող բաժինը , , զբաղւում էր Դինամստութեա անապահով ուսանողների կենցաղի .
կազմակերպման և ուսումնական գործին օժանդակելու հարցերով: Փարիզի համալսարանում կամ Ֆրանսիական այլ բուհերում ուսանող հայ երիտասարդներին և աղջիկներին նշանակվում էին Հայ Ուսանողական Միութեան հանձնարարականի հիման վրա / կրթաթոշակներ: Դիմումների հիման վրա տրվում էր նաև միանվագ նսլաստ: Բաժնի կողմից հաժախ կազմակերպվում էին միջոցառումներ:

4. Փարիզի հայ տիկնանց միութիւնն իր գործունեութեան ընթացքում կարողութեան չափ անգնահատելի օգնութիւն է ցուցաբերել Հայաստանին, միայն , , Պետական Կարմիր խաչին օժանդակող բաժինը , , 1922-1929 թթ. Հայաստանին է տրամադրել 200.000 Ֆրանկի դեղորայք, բժշկական սարքավորումներ, 130.000 Ֆր. , , Փարիզյան հայերի մանկամսկոյի , , կառուցման համար և այլն: Միութիւնը ծավալել էր մեծ հայանպաստ քարոզչական աշխատանք:

Պետք է նշել , , որ սույն կազմակերպութիւնն իր գործունեութեան համար անհրաժեշտ գումարների վիժխարի մասը հայթայթում էր սեփական ուժերով , , կազմակերպում պարահանդեսներ , , երեկոներ , , մաշկերույթներ , , Հայաստանի մասին վավերագրական ֆիլմերի ցուցադրումներ , , բանախոսութիւններ և այլն , , որի ժամանակ հանգանակութիւն էր կազմակերպվում: Ֆինանսական միջոցներ էին տրամադրվում նաև Հայ Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան կողմից:

ԼԻԼԻԹ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՐՑԸ ԵՎ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1913-1916

ԹԱՎԱՆՆԵՐԻՆ

1. Արևմտյան Հայաստանի ապագայի և նրա հայ հատվածի մակառազրի հարցն ուղղակիորեն և անուղղակիորեն առնչվում էր Մեր ժամկոյր Արևելքում տերութիւնների արտաքին քաղաքական ձգտումներին , , որոնք իրականութեան դառնալու հնարավորութիւնն ստացան առաջին համաշխարհային պատերազմի շնորհիվ: Ռուսական կառավարութեան անթաքույց ձգտումը՝ զրապել Կոստանդնուպոլիսն ու սևծովյան նեղուցները , , հանդիպում էր դաշնակիցներին՝ Անգլիայի ու Ֆրանսիայի դիմադրութեանը , , որովհետև Անգլիան հատուկ շահագրգռութիւն էր ցուցաբերում Թուրքիայի արաքական տարածքների նկատմամբ , , իսկ Ֆրանսիան ոչ միայն չէր ցանկանում կորցնել իր կապիտալի տիրապետող դիրքերը Թուրքիայում , , այլև հալախութիւններ ունէր Միջին , , Պարսկական և Կիլիկիայի նկատմամբ: Ռուսաստանի մանապարհ դեպի նեղուցներն էր Արևմտյան Հայաստանով:

Նրա գրաւուումը պատերազմի ընթացքում ուսանական կառավարութեան համար
լավագուշտ տարբերակն էր, որուսաստանի դարավոր ձգտումներին համա-
պատասխան վերջնականորեն լուծելու Կոստանդնուպոլսի և Նեղուցների
խնդիրը, ,: Բայց որուսաստանը ստիպւած էր հաշվի առնել նաև իր դաշնա-
կիցների հավակնութիւնները:

Մինչ դաշնակիցները կսահմանագտակին իրենց ազդեցութեան ոլորտ-
ները, Արևմտյան Հայաստանում և Փոքր Ասիայի հայաբնակ տարածքներում
սկսել էր իրազդործել Հայկական հարցի , , Լուծման , , Թուրք-գերմանա-
կան ծրագիրը:

2. 1915 թ. փետրվարի 27-ին /մարտի 12/ անգլիական, իսկ մարտի
1-ին /մարտի 14/ ֆրանսիական կառավարութիւնները համաձայնեցին
Կոստանդնուպոլսին ու Նեղուցները հանձնել որուսաստանին պատերազմից
հետո՝ որպէս փոխհատուցում ստանալով ուսանական կառավարութեան պատ-
րաստակութիւնը ժանաչել նրանց հավակնութիւններն Ասիական Թուր-
քիայում: Դա նշանակում էր, որ որուսաստանը ստիպւած էր լինելու
ընդհանրել ֆրանսիային Կիլիկիայի հարցում:

3. Մյուս կողմից, Կիլիկիայի և Պարսից ծոցի տարածաշրջանում
Միջերկրական ծով դուրս գալու ուղիներն իր ազդեցութեան ներքո պա-
հելու, Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի նկատմամբ Անգլիայի ու
Ֆրանսիայի հետաքրքրութիւնները զգուշորեն շոշափելու: զրանց ուղ-
ղակի գրավման դեպքում դաշնակիցների դիմադրութիւնից խույս տալու
նպատակով ուսանական կառավարութիւնը ամենայն հայց կաթողիկոսի
ծրագրի հիման վրա մշակեց Թուրքական պետութեան սահմաններում որու-
սաստանի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի հովանավորութեան ներքո հայկական
վեց վիլայեթներին և Կիլիկիայի /միջերկրածովյան Մերսին նավահանգստով
հանդերձ, ի բաց առջալ Ալեքսանդրեաի ծովածոցը՝ տարածքում ինքնավար
Հայաստանի ստեղծման ծրագիրը: Այն ֆրանսիայի ու Անգլիայի կառավա-
րութիւններին առջև պաշտպանելու գործը դրվեց հայերի վրա:

4. Թե հայկական հարցում և թե հայոց ցեղասպանութեան նկատմամբ
վերաբերմունքի մեջ եվրոպական յուրաքանչյուր կառավարութիւն առաջ-
նորդվում էր պետական շահի թելադրանքով: Դրանից էին ընկում նաև հա-
յերին տրված նրանց խոստումները: Եվրոպական կառավարութիւններին
իրական շահերը չէին համապատասխանում հայկական վեց վիլայեթներին
և Կիլիկիայի տարածքում ինքնավար Հայաստանի ստեղծման ծրագրին, որի
շուրջ 1915 թ. մայիս-նոյեմբերին բանակցութիւններ էին վարում 2.
Ջալիլեք և Պողոս Նուբար փաշան:

5. Իրականում, 1916 թ. հունվարի 3-ին անգլիական և ֆրանսիա-
կան կառավարութիւններին միջև համաձայնութիւն կայացավ Թուրքիայի

Թուրքիայի ասիական տիրույթների բաժանման վերաբերյալ: Ըստ համա-
ժայնազրի նախագծի, որի հեղինակներն էին անգլիացի Մարկ Սայքսը և
ֆրանսիացի ժորժ Դիլոն, Թուրքիայի ասիական տիրույթները, բացառությամբ
թյուրք Արևմտյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին սահմանակից հյուսիսային
մասի, բաժանվում էին հինգ գոտիների: Ֆրանսիային էին անցնելու Արև-
մուտյան Սիրիան, Լիբանանը, Արևմտյան Հայաստանը, Կիլիկիան, Այաթապը,
Ուրֆան, Մարդինը, Դիարբեքիրը և Հեքիարիի մարզը /վանա լճից հարավ/:
Արևելյան Սիրիան և Մոսիլի վիլայեթը դառնալու էին Ֆրանսիայի ազդե-
ցության ոլորտ: Անգլիային անցնելիք տարածքներն ու ազդեցության
ոլորտներն ընդգրկում էին արաբական վիլայեթները և որևէ կերպ չէին
առնչվում հայկական տարածքների խնդրին: Ըստ համաձայնագրի, դաշնակից-
ները Ռուսաստանի հետ համաձայնեցնելու էին Պաղեստինի միջազգային
վարչության ձևի հարցը:

6. 1916 թ. մարտի 9-ին Պետրոգրադում Մարկ Սայքսը և ժորժ
Դիլոն Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարար Սազոնովին հանձնեցին
Թուրքիայի ասիական տիրույթների բաժանման վերաբերյալ հուշագիրը:
Մարտի 17-ին Սազոնովն անգլիական ու ֆրանսիական ներկայացուցիչներին
հայտնեց իր կառավարության դիրքորոշումը, այն է՝ Ֆրանսիային
զիջել Փոքր Հայաստանի՝ Սեբաստիայի, Խաբեբերդի ու Կեսարիայի միջև
քնկած տարածքը և հավանություն տալ Սայքս-Դիլոն համաձայնագրի մյուս
հատվածներին միայն այն դեպքում, երբ Ռուսաստանին անցնեն Կոստանդու-
նուպոլիսն ու նեղուցները, Բիթլիսի և Լեռնացիները, Ուրմի լճի առափ-
նյա տարածքը, Սև ծովի հարավային ափը, իսկ Պաղեստինում ապահովված
լինեն ուղղափառ եկեղեցու թրավունքները:

7. 1916 թ. անգլո-ֆրանս-ռուսական քանակցություններին արդյունա-
քում հուշագրերի փոխանակման ծևով ստորագրված ռուս-ֆրանսիական
/ապրիլի 19/26/, անգլո-ֆրանսիական /մայիսի 9-16/ և անգլո-ռուսական
/մայիսի 10/23-օգոստոսի 19/սեպտեմբերի 1/ զադանի համաձայնագրերով
տիրույթները վերջնականորեն ձևակերպեցին Թուրքիայի ասիական
տիրույթների բաժանումը: Դրանցով պատմական Հայաստանի հողերը նոր
մասնատման ենթարկվեցին: Ռուսաստանին անցան նրան սահմանակից Շրգորուս-
մի և Վանի վիլայեթները, Տրապիզոնի ու Բիթլիսի վիլայեթների արևելա-
յան մասերը, ինչպես նաև Դիարբեքիրի և Սեբաստիայի վիլայեթների ծայ-
րամասային ոչ մեծ հատվածները: Վերջիններիս տարածքի մնացած մասը,
Բիթլիսի վիլայեթի արևմտյան հատվածը, Կիլիկիայի և Նրան հարակից
շրջանների հետ միասին անցան Ֆրանսիային:

Արևմտյան Հայաստանի մեծ մասը ժանաչվեց որպես ռուսական ազդե-
ցության ոլորտ:

ԱՐՄԵՆ ԲԱՊԱԼՅԱՆ

ՁԱՆԳԵՁՈՒՐՈՒՄ 1917-1921 թթ. ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱՅԱՏԱԳՐԱԿԱՆ

ՊԱՅՔԱՐԻ ՓՈԽԼԵՐԸ

1. 1-ին փուլ 1917 թ. փետրվար - 1918 թ. մայիս.

Ռուսաստանում ինքնակալութիւնի տապալման հետեւանքով տեղերում² այդ թվում նաև Զանգեզուրի գավառում, սակայն անիշխանութիւն: Հայ և ադրբեջանցի քաղաքական գործիչները, ծրագրելով Զանգեզուրն ընդգրկել կազմելիք ազգային շրջանների մեջ, պայքար սկսեցին գավառում իշխանութիւնը իրենց ձեռքը վերցնելու համար, քայքայ կողմերից ոչ մեկին այդ բանը չհաջողվեց: Պայքարի արդյունքում գավառը փաստորեն բաժանվեց երկու մասի՝ հայկական և ադրբեջանական, վերածվելով վիճելի տարածքի: 1918 թ. մայիսին Թուրքիան հարձակվեց Անդրկովկասի վրա, որտեղ վիճակը խիստ սրվեց: Անդրկովկասում առաջացան երեք անկախ պետութիւններ՝ Վրաստան, Հայաստան և Ադրբեջան:

2. 2-րդ փուլ. 1918 թ. մայիս-1919 թ. հունիս:

Բաթումի հաշտութիւնի պայմանագրով, Զանգեզուրը Հայաստանի կազմի մեջ չմտավ, ըստի Հայաստանը չղաղարեց պայքարել Զանգեզուրում իր իշխանութիւնը տարածելու համար: Զանգեզուր է մեկնում զինեղալ Անդրանիկը, որը ստեղծում է տեղական իշխանութիւն և կազմակերպում տեղի ինքնապաշտպանական ուժերը: 1918 թ. աշնանը տեղի ունեցան առաջին զինված ընդհարումները Զանգեզուրի ինքնապաշտպանական ուժերի և Ադրբեջանի ռաւակի միջև, որոնց ընթացքում ադրբեջանական կողմը պարտվեց: Պատերազմում Թուրքիան պարտվեց և հեռացավ Անդրկովկասից, որտեղ հայտնվեցին անգլիացիները: Հայաստանի ժապկցութիւնը Զանգեզուրին շոշափելի չէր:

3. 3-րդ փուլ. 1919 թ. հունվար-նոյեմբեր.

1919 թ. հունվարի 15-ին Ադրբեջանի կառավարութիւնը Սուլթանոսովին նշանակեց Ղարաքաղի գեներալ-նահանգապետ. նրա իշխանութիւնը պետք է տարածվեր նաև Զանգեզուրի վրա: Անդրկովկասում գտնվող Բրիտանական զորքերի հրամանատարութիւնը այդ հարցում աջակցեց Սուլթանովին: Հայաստանի կառավարութիւնը հունվարի 21-ին որոշում ընդունեց միավորել Զանգեզուրն ու Ղարաքաղը և այդ շրջանի ղեկավարման համար պետական կոմիսար նշանակեց Արսեն Շահմազյանին: Հայաստանի և Զանգեզուրի իշխանութիւնները, դիմագրավելով մեծ Բրիտանիայի ներկայացուցիչների մշմաւնը, հրաժարվեցին Զանգեզուրը մնալու Ադրբեջանի մաս: Հունիսին տեղի ունեցան ընդհարումներ Ադրբեջանի բանակի և Զանգեզուրի տեղական ուժերի միջև, որոնց ժամանակ ադրբեջանցիները պարտվեցին: Նոյեմբերին տեղի ունեցան զինված բախումներ ադրբեջանա-

կան քանակի և Ձանգեզուրի հայկական ուժերի միջև: Ադրբեջանցիները պարտվեցին և ստիպված եղան Նոյեմբերի 23-ին Հայաստանի հետ կնքել համաժայտագիր, ըստ որի, վիճելի հարցերը պետք է լուծվեն խաղաղ մեթոդներով:

4. 4-րդ փուլ. 1919 թ. նոյեմբեր-1920 թ. ապրիլի վերջ.

Հայաստանի և ադրբեջանի միջև տեղի ունեցան ինչպես դիվանագիտական քանակցություններ, այնպես էլ ռազմական գործողություններ: Ադրբեջանը կրեց ռազմական պարտություններ:

5. 5-րդ փուլ. 1920 թ. ապրիլ-հունիս.

Ադրբեջանը խորհրդայնացումից հետո Ձանգեզուրի հարցում շարունակեց նախկին քաղաքականությունը: Գործին սկսեց միջամտել խորհրդային Ռուսաստանը՝ որպես Ադրբեջանի դաշնակից: Մայիսին Ձանգեզուրում տեղի ունեցան խոռվություններ, իսկ հունիսին կազմալուծվեց տեղական իշխանությունը:

6. 6-րդ փուլ. 1920 թ. հունիս-նոյեմբեր.

Կարմիր բանակը գրավեց Ձանգեզուրի մեծ մասը: 1920 թ. օգոստոսի 10-ին Հայաստանի և ՌՍՖՍՀ-ի միջև կնքված համաժայտագիրը օրինակեանացից ռուսական զորքերի մուտքը Ձանգեզուր՝ որպես վիճելի տարածք: Աշնանը Գանդեհի զլխավորությամբ ապստամբություն բարձրացավ և Ձանգեզուրն ազատագրվեց:

7. 7-րդ փուլ. 1920 թ. նոյեմբեր-1921 թ. հունիս.

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո Տաթևում տեղի ունեցած համազումարը Սյունիքը հռչակեց ինքնավար: 1921 թ. զարնանը ռազմական գործողությունները Ձանգեզուրի և Կարմիր բանակի միջև ավարտվեցին հայկական ուժերի հաղթանակով: Փետրվարին Հայաստանի կենտրոնական շրջաններում ծավալված ապստամբությունը մեշվեց և ապստամբները նախանշեցին Ձանգեզուրը: Ապրիլին կայացած Ձանգեզուրյան երկրորդ համազումարը երկրամասը վերանվանեց Լեոնադյաստան: 1921 թ. մայիսին Սիսիանում սկսված քանակցությունները Լեոնադյաստանի և Հայաստանի միջև հաջողություն չունեցան: 1921 թ. հունիսին ՀԱՅԷ-ն Ձանգեզուրը հռչակեց իր անբաժանելի տարածքը, որից հետո Նոդեհը հեռացավ Ձանգեզուրից: Ձանգեզուրը միացավ Հայաստանին: Այսպիսով, Ձանգեզուրի ազգային-ազատագրական պայքարի հիմքում ընկան Ձանգեզուրի ռազմա-քաղաքական կյանքում քեկումնային նշանակություն ունեցած իրադարձությունները:

ՄՈՒՐԱԴ ԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

ՀԱՅԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՍՏԵՂԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒՑՈՒՄԻՑ

/1918-1920 թթ./

1. Հայաստանի Հանրապետության գինված ուժերի հիմքերը դրեցին դեռևս 1917 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին թիֆլիսի և Երևանի հայոց ազգային խորհուրդների ջանքերով կազմակերպված հայկական բանակային կորպուսի /հաս.՝ Հայկական առանձին բանակային կորպուս/ գործադարձը, որի կազմում կային երկու դիվիզիաներ, հեծելազորային, հրետանային բրիգադներ և մասնագիտական առանձին ջոկատներ՝ զենքերով և ռազարքեկյանի հրամանատարությամբ:

2. Բաթումի պայմանագրով ռազմական ոլորտում Հայաստանի Հանրապետությունը պարտավորվել էր կազմացրել հայկական կորպուսը: Նրան թույլ էր տրվում ունենալ գինված ուժեր՝ բաղկացած ընդամենը մեկ հետևակային դիվիզիայից: Այդ իսկ պատճառով կորպուսը վերակազմավորվեց, և 1918 թ. սեպտեմբերին ստեղծվեց հայկական դիվիզիան:

3. Հայկական գինված ուժերի քնդհանուր դեկաֆարությունը իրականացվում է գինվորական նախարարության կողմից, որի ապարտի ձևավորման ման աշխատանքներն ավարտվեցին 1918 թ. հոկտեմբերին: Ակզբնական շրջանում գինվորական նախարարության մեջ որպես վարչական մարմիններ մտնում էին նաև հրետանային, համբարակային, ռազմա-բժշկական, ինժեներական ու ռազմա-անասնաբուժական վարչությունները: Ավելի ուշ, վերոհիշյալ վարչություններից բացի, կազմակերպվեցին նաև ռազմական զերատեսչության զենքերով վերահսկիչ և գործերի քնակարանային բաժնարարան վարչությունները: Բանակի ռազմադատական մարմինները բաղկացած էին ռազմական դատարանից ու ռազմա-դատախազական հսկողական մարմնից:

1919 թ. սկզբին ՀՀ ռազմական նախարարության ստորոգյալ ստեղծվեց ռազմական խորհուրդ: 1919 թ. մարտի 25-ին այդ խորհրդի անիոփոխ նախագահ նշանակվեց զինեղալ-լեյտենանտ Թ. Նազարեկյանը: Հետագայում /1919 թ. մարտ/ կառավարության կողմից Նազարեկյանին հանձնարարվեց նաև ՀՀ գործերի հրամանատարի պարտականությունը:

4. Հայկական գինված ուժերի քարոզագույն հրամանատարությունը հիմնականում կազմում էին առաջին աշխարհամարտի տարիներին ռուսական ռազմական դպրոցներ ու կողոտային կորպուսներ ավարտած և նրա քանակներում կոմիտե, Հայկական կորպուսում ծառայած սպաները: Հայկական դիվիզիայի հրամանատար նշանակվեց զենքերով-մայոր Մ. Սիլիկյանը, իսկ շտաբի պետ՝ զնդապետ Զինկևիչը:

5. Ըստ էության հայկական քանակը մշտական կանոնավոր գործ էր: Նրա համալրումը կատարվում էր հայաստանի Հանրապետության խորհրդա-

րանի կողմից ընդունված օրենքների և որոշումների հիման վրա:

Հայկական բանակում ՀՀ քաղաքացիների զինվորական ծառայության ժամկետը սահմանված էր 18 տարի, որից երեք տարին՝ որպես իսկական զինվորական ծառայության էին գործկոչվում 18 տարեկան հասակում:

6. Ժառանգելով հայկական նախկին կորպուսի սպառազինությունը՝ Հանրապետության բանակը հիմնականում զինված էր այն նույն զենքով, ինչ-որ ուսական զանալոր: Հետևակի հիմնական զենքը , ,Մոսին, , համակարգի եռազին հրացանն էր, կային նաև , ,Լեքելի, , ու , ,Բերդանի, , համակարգի հրացաններ: Գնդացիներից սպառազինության մեջ կային Մաքսիմ, Կոլտ և Լյուիս, ինչպես նաև ոչ մեծ քանակությամբ այլ համակարգերի զնդացիներ: Հրետանին բաղկացած էր հիմնականում երեք դյուլամանոց թեթև և լեռնային թնդանոթներից, ինչպես նաև ուսական մակնիշի 48 մմ հատրիցներից: Սառը զինատեսակներից թանակի սպառազինության մեջ էին գտնվում թրերը, սվինները և խանչալները: Բանակի հանդերձանքը ևս ուսական արտադրության էր, որ մնացել էր ուսական գործերից: Հետագայում բանակի սպառազինության ու հանդերձավորման կարիքները բավարարվում էին դաշնակից պետությունների, մասնավորապես Անգլիայի և Խորհրդային Միության հաշվին: Ջգալի օգնությամբ էր ստացվում նաև զենքերով Ա.Փ.Գեորգիևի՝ Ռուսաստանի հարավի կամավորական բանակից, որի հետ կապը հաստատվել էր 1918 թ. նոյեմբերից:

ԱՎԱԳ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՎԻՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՓԱՐԻՋԻ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ

ԿՈՆՖԵՐԱՆՍՈՒՄ

1. 1919 թ. Փարիզի հաշտության կոնֆերանսին ոչ պաշտոնապես մասնակցում էին հայկական պատվիրակություններ՝ Պողոս Նուբարի Ազգային և Ավ. Ահարոնյանի Հանրապետական պատվիրակությունները: 1919թ. փետրվարի 12-ին Նրանք ներկայացրեցին հայկական պահանջներն արտացոլող մի հուշագիր: Այս հուշագիրը փաստորեն իրական քաղաքականության հետ ընդ որովհիմն անհարիր էր և անիրագործելի: Կոնֆերանսին ներկայացվեցին նաև մի շարք այլ հուշագրեր վիճակագրական տարաբնույթ տվյալներով:

2. Ավ. Ահարոնյանի և Պողոս Նուբարի համատեղ գործունեությունը համագործակցության չհասնելով՝ շատ դեպքերում հանգում էր առանձին փախուստի: Այս հանգամանքը հատուկ էր ժամանակի հայ քաղաքական մտքին:

1919-20 թթ. դաշնակցական-ռամկավար հակամարտությունն ուղղություն էր տալիս այդ հոսանքների գործունեությունը, որն իր ազդեցությունն էր թողնում հայկական պատվիրակությունների գործելակերպի վրա:

Հայ դիվանագիտական և քաղաքական շրջանակներում իշխում էր ռոման-տիզմը: Հայկական պատվիրակութիւններին ոչ իրական քաղաքականութիւն-նք շարունակվեց նաև 1920 թ.:

3. Նշված տարիներին հայ քաղաքական մտքին ընդհանրապես և հայ-կական պատվիրակութիւններին մասնավորապես, հատուկ էր արևմտասի-րութիւնը: Այդ հանգամանքը շեշտված արտահայտվում էր Վ.Վիլսոնի նկատմամբ, որի հուլիսին էր թողնված Հայաստանի մակատառի որոշումը: Հայաստանի Հանրապետութիւնը իր հնարավորութիւններով անգոր զտնը-վեց իրականացնել Վ.Վիլսոնի , ,նկարած, , սահմանները: Հանրապետու-թյան ղեկավարների հուլիսն այն էր, որ ԱՄՆ-ն և Եվրոպան իրենց գոր-քով կազատեն հայկական հողերը: Փաստորեն չիրականացվեց Աւերի պայմա-նագիրը: Հետագայում կատարվեց մեծ շարագործութիւն. Աւերին հաջոր-դեց Լոզանը:

Այսպիսով 1919-20 թթ.-ին հայկական գուլյգ պատվիրակութիւններին գործունեութիւնը ոչ մի իրական օգուտ չտվեց Հայ Դատին:

ԱՄԵՐԻԿԱՆ ԽԱՂԱՏՐՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՅԻՆ ԱՆԽԱՏՈՐԱՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. 1920 թ. զարնանք խորհրդային Ռուսաստանի Կարմիր բանակը ընդհուպ մոտենում է Անդրկովկասի սահմաններին: Այստեղի հանրապետու-թիւններին առաջինը խորհրդայնացվում է Աղբընջանը, ինչին մեծապես նպաստում են թուրք-ազգայնականները, Մ.Քեմալի ղեկավարութեամբ:

2. 1920 թ. օգոստոսի 10-ին Թիֆլիսում Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև կնքվում է համաձայնագիր, որը խորհրդային իշխանութիւններին առաջին քայլն էր, ի կատարումն 1920 թ. հուլիսի 31-ի ՌԿ/Բ/Կ կենտկո-մի քաղաքականության որոշման և նախօրեին 2իշերինի ներկայացրած առաջար-կութեան, ըստ որոնց Հայաստանի խորհրդայնացումը դիտվում էր Թուրք քիայի հետ շփում ապահովող կենսական անհրաժեշտութիւն:

3. 1920 թ. օգոստոսի 24-ին Մոսկվայում նախատորարգվում է ռուս-թուրքական , ,սրտագին և անկեղծ բարեկամութեան, , պայմանագրի նախա-գիծ, որով կողմերը պարտավորվում են միմյանց միջև հաղորդակցու-թյան ուղիները բացելու համար դիմել , ,բոլոր անհրաժեշտ միջոցներին, , : Իսկ սուպտմբերի 1-8-ը Բաքվում կայացած Արեւելքի ժողովուրդների Առա-ջին համագումարում քննարկած Զարգչութեան և գործողութեան խորհրդի նախագահութեան ընդունած , ,եզրակացութեան, , մեջ Հայաստանը որակ-վում է , ,իմպերիալիզմի դաշնակից, , և առաջարկվում է քննադատելու ռեզոլուցիան օգնութեամբ նրան խորհրդայնացնելու ծրագիրը: Մի քանի օր անց քննադատական գորքերը ներխուժում են Հայաստան:

4. 1920 թ. հոկտեմբերի 28-ին Երևանում նախատորազրված հայ-
ռուսական պայմանագրի նախագիծը մերժվեց, որովհետև , , ետ էր մնացել
իրադարձություններից, , և ամբողջովին հակասում էր հուլիսի 31-ի և
հոկտեմբերի 14-ի քաղաքական իրողություններին:

Քեմալա-հայկական պատերազմում Հայաստանի պարտությունից հետո
խորհրդային իշխանությունները ձեռնարկում են , , վճռական գործողու-
թյուններ, , այն խորհրդայնացնելու ուղղությամբ: 1920 թ. նոյեմբերի
29-ին Հայհեղկոմը Ադրբեջանից մտնում է Հայաստան և , , տեղի շուն-
գած, , բանվոր-գյուղացիական ապստամբության անունից այն հռչակում
խորհրդային:

5. Քեմալա-խորհրդային ռազմա-դիվանագիտական մշտումների տակ
1920 թ. դեկտեմբերի 1-ին Հայաստանի կառավարությունը քնդունում է
խորհրդային Ռուսաստանի լիազոր-ներկայացուցիչ Բ. Լեզրանի, Հայաստանի
խորհրդայնացման վերջնազիլ-առաջարկությունը և հրաժարվում իշխանու-
թյունից՝ լիազորելով ռազմական նախարար Դրոյին համաձայնագիր կնքել
ևրա հետ: Դեկտեմբերի 2-ին հայ-ռուսական համաձայնագրով էլ դադարում
է գոյություն ունեցող Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը:

Խորհրդային Հայաստանում հայ ժողովուրդը պաշտպանված էր Ֆիզիկա-
կան ուշադրման սպառնալիքից, ստացավ տնտեսական, մշակութային և քա-
ղաքական առաջընթացի լայն հարավորություններ:

ԱՐՈՒՄՅԱԿ ՏՆՐԱՆՅԱՆ

, , ԱՋԱՏ ԵՆԵՂԵՑԱԿԱՆ ԵՂԱՅՐՈՒԹՅՈՒՆ? ԸՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. 1700-ամյա Հայոց եկեղեցին իր պատմական մանավարհին կրել է
բազում դժվարություններ, ապրել է վերելքի և անկման շրջաններ, հայ
ժողովրդի համար սառնածնել է քաղաքական իշխանության գործառնությունե-
ր: Համատարած քաղաքական, տնտեսական փոփոխությունները անշուշտ
տանում էին դեպի եկեղեցու բարեփոխումների անհրաժեշտությունը:

2. Եկեղեցական բարեփոխությունն ինդիրը սկսեց քննության առնվել
1917 թ. հեղափոխությունից հետո: Այս այդ ժամանակ էր, որ բողոքող
ու դժգոհ հոգևորականների մի ստվառ մաս իր ձայնն է բարձրացնում՝
Ա. Էջմիածնից սահանջում եկեղեցու բարեփոխություն և տնտեսական բար-
վորում:

3. Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումով իրավիժակը
հիմնովին փոխվում է: Եկեղեցին գրկվում էր իր ամբողջ ունեցվածքից,
իրավագրվելով իր դարավոր իրավունքներից և ստանում նոր կարգավիժակ:

Բոլշևիկները իրենց ձեռքը վերցնելով երկրի կառավարման բոլոր
լծակները, առաջանեցին ինդիր էին համարում ժողովրդի ամբիստական

դաստիարակութիւնը, դեկաւարներն օր-օրի սասակացնում էին իրենց հակաեկեղեցական գործունեութիւնն ու հալածանքները, օրենսդրական տարբեր դեկրետներով արգելակում եկեղեցու և հոգևորականութեան հոգևոր գործունեութիւնը:

Մոսկվայի և Լենինգրադի ոուս ուղղափառ նորովչականների հետ համագործակցութեանը հանգեցրեց 1923 թ. հայ առաքելական և ,Ազատ եկեղեցական-եղբայրութեան քնկերութեան, ստեղծմանը:

,Ազատ եկեղեցականների, պայքարը իրականում ըմբոստացում էր հայ եկեղեցու բարձրագույն իշխանութեան դեմ: Ունեւր թշնամական, զրպարտչական, հակաբարոյական ու անշատողական բնույթ, և եկեղեցին քանդելու, հալածող սպանելու, հալածացնելու լի մոտ հայ հոգևորականութեանը հեղինակագրկելու, եկեղեցուց նրան հեռացնելու ձգտում ու գործելակերպ: Նրանց զաղափարախոսը դարձավ ,Ազատ եկեղեցի, թերթը /1924-1928 թթ./ Մեսրոպ Ծաֆաճ Մելլայի խմբագրութեամբ: Այն իր շուրջն է համախմբել աշխարհիկ և հոգևոր անձանց: Նրանց քարոզչական գործունեութեան շնորհիվ ստեղծվում են կից համայնքներ, որոնցից նշանավոր էր Թիֆլիսում ստեղծված համանուն եղբայրութիւնը: Հայ եկեղեցու , և պաշտօնականները , ձգտում էին իրենց նենգ զաղափարները արտահանել սփյուռք և փոխել սփյուռքահայութեան դիրքորոշումը դեպի Ս. Էջմիածին:

Հայ եկեղեցին ժամանակին կարողացավ միշտ զնախադէպ և համբերատար մեծ աշխատանք տարավ՝ նրանց դարձի բերելու համար: Սակայն, երբ համոզվեց, որ իր ջանքերը շատ քիչ են կանխելու չարանենգ ու սզգաղով գործունեութիւնը, իր կոնդակով նրանց հեռացրեց եկեղեցուց:

4. Թեև պառակտիչների ,զաղափարները, պարարտող չգտան հայ հալածողութիւնի հոգում և չհամընկան հայ ժողովրդի կրօնական պատկերացումներին, այնուհանդերձ, շուրջ 18 տարի շարունակ իշխանութիւնների հովանավորութեամբ նրանք կարողացան իրենց սկզբունքները գործադրել և անկաշկանդ ծավալել ըստն գործունեութիւնն:

Այսպիսով 1923 թ. հիմնված և մինչև 1938 թ. գործող ,Ազատ եկեղեցական-եղբայրութիւնը, շարժումը արմատ չգցեց հայ իրականութեան մեջ՝ չուներաւով հետևորդներ: Շարժումը դարձավ սխալ ու ժամանակավոր՝ որևէ տեղ չուներաւով մեր ազգային եկեղեցու դարավոր պատմութեան մեջ:

ԿԱՐԵՆ ՆԱՀԱԳԵՏՄԱՆ

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ

ԿԱԶՄԱ ԿԵՐԳՈՒՓՑՈՒՆԸ

1. Ամերիկայի Հայկական Համագումարը հիմնադրվել է 1972 թ. իբրև բարեսիրական և կրթական ֆոնդ: Շտաբ-կայանը գտնվում է Վաշինգտոնում: Հիմնադիրներն էին Ստիվեն Մուզթըրը և Հրայր Հովհանյանը:

Հայկական համագումարը կառավարվում է Հոգաբարձուների խորհրդի և Տնօրենների խորհրդի կողմից: Պաշտոնական նպատակն է նպաստել ԱՄՆ-ում հայ ազգային մշակույթի տարածմանը և ամերիկահայերի կրթությանը, կոորդինացնել ԱՄՆ-ում գործող հայկական մյուս կազմակերպությունների աշխատանքները՝ դրանք ուղղելով հիմնականում երկու նպատակների իրականացմանը:

ա/ ԱՄՆ-ի գործադիր և օրենսդիր իշխանությունների կողմից Հայոց ցեղասպանության մասնաչույց,

բ/ Ամերիկահայերի ներգրավում ԱՄՆ-ի քաղաքական համակարգում՝ երկրի քաղաքական կյանքում հայերի դերի բարձրացմանը նպաստելու համար:

2. Այս երկու նպատակներին համապատասխան ԱՀՀ-ն իրականացնում է մի շարք ծրագրեր:

Կառավարական ծրագիրը նպաստում է ամերիկահայություն մասնակցություն կառավարման գործընթացներին նահանգային և դաշնակցային մակարդակներում, ինչպես նաև ամերիկահայության շահերի պաշտպանությունը իշխանության գործադիր և օրենսդիր մարմիններում:

Հասարակական ծրագիրը նախատեսում է ամերիկահայերին հետաքրքրող հարցերի պարզաբանումը ամերիկյան հասարակությունը՝ լրատվության զանգվածային միջոցների և հատկապես հրապարակամաների միջոցով:

Ուսանողական ծրագիրը հետամտում է ամերիկյան պետական կառավարման համակարգում հայ երիտասարդների ամենամյա գործնական ուսումնասիրություն կազմակերպման նպատակը: Հայ ուսանողները բաշխվում են Կոնգրեսի անդամների, կառավարական պաշտոնյաների գրասենյակների վրա, շփվում պետական մեխանիզմի առօրյա գործունեության հետ, մասնակցում դասախոսությունների նախաձեռնի պատրաստման ու գործնական իրականացմանը:

Գիտահետազոտական ծրագիրը նախատեսում է ուսումնասիրություններ Հայոց ցեղասպանության հարցի, ամերիկահայ համայնքի, առհասարակ Սփյուռքի գաղափարական հեռանկարների շուրջ: Հայազիտական ծրագրերն իրականացվում են դրամական նպատակների, գիտաժողովների և հրապարակումների միջոցով:

3. Հայկական Համագումարը, փաստորեն, հայկական լոբբիի դեր է տալիս ԱՄՆ-ի Կոնգրեսում: Այդ նպատակով կազմակերպություն կառուց-

վածքում ստեղծված է հատուկ մարմին՝ Զաղաքական գործողությունները կոմիտե

4. Մինչև 1984 թ. ԱՀՀ-ի գործադիր մարմնի անդամների կեսը Զ.Յ.Դ. -ի և Ռ.Ս.Կ. -ի ներկայացուցիչներ էին: Կազմակերպությունը ծրագրվել էր իբրև վերկուսակցական մի մարմին՝ մի մեծ ու տարածուն հովանոց, որը պետք է միավորեր հայկական բոլոր ջաղաքական հոսանքները: Համագործակցելով մի շարք հայկական կազմակերպությունների հետ:

Վերջին տարիների ընթացքում ԱՀՀ-ն ակտիվ գործունեություն է ծավալել Ղարաբաղի հիմնախնդրի առնչությամբ: ԱՀՀ-ն գործնական կապեր է պահպանում Հայաստանի հետ և Սփյուռքի կազմակերպություններից առաջինը իր գրասենյակը բացեց Երևանում:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՂԱՋԱՐՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԻՏԱՄԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆԸ 1988-1992 թթ.

1. Հայաստանում ազգային երիտասարդական շարժումը սկզբնավորվել է 60-ական թվականների հանրահավաքների ընթացքում: Երիտասարդական շարժման մեջ տարբերակվում էին պաշտոնական կառույցները /ինչպիսին ՀամԼԿԵՄ/ և ոչ պաշտոնական նորաստեղծ երիտասարդական կազմակերպությունները:

Կոմերիտությունը ծեծված էր որոշակի լիազորություններով ներկայացնելու երիտասարդությանը հուզող խնդիրները պետական մարմինների առջև և, անմիջականորեն մասնակցելով իշխանության մարմինների գործունեությանը, պաշտպանելու երիտասարդության շահերը: Առաջին հերթին դա վերաբերվում էր կուսակցական մարմիններին:

2. Հայաստանի կոմերիտության փուլագույն սկզբնավորվեց Ղարաբաղյան շարժման սխալ ըմբռնումից: Դա է հաստատում Հայաստանի ԼԿԵՄ-ի Կենտրոնական Կոմիտեի 4-րդ լիակազմ ժողովը /պլենումը/, որը կայացավ 1988 թ. փետրվարի 29-ին: Այդտեղ ընդգծվում էր անհրաժեշտությունը բոլոր միջոցներով ամրապնդել խորհրդային երիտասարդությանը՝ ամրապնդել բարեկամությունը խՍՀՄ, այդ թվում՝ հայ և ադրբեջանցի ժողովուրդների միջև: Հանրապետության երիտասարդությունից պահանջվում էր Կենտրոնական տնտեսական, հասարակական, էկոլոգիական կոնկրետ խնդիրների լուծման վրա:

3. Սակայն ձևավորվել էր նաև ոչ պաշտոնական երիտասարդական շարժում:

1988-90 թթ. Հայաստանի երիտասարդական շարժման մեջ պետք է տարբերել երեք ուղղություն.

Ռազմա-հայրենասիրական, Բնապահպանական, Ժողովրդավարական:

Ռազմա-հայրենասիրական շարժման հիմքը կազմում էին 1989 թ.

սկզբում ստեղծված զինված ջոկատները, զլիավորապես կազմված երիտա-
սարդուկությունից: Բոլոր խոշոր միավորումների հիմնամասը կազմում էին
35-ից ոչ ավել տարիք ունեցողները /, Տիգրան Մեծ,, ՀԱՐ ջոկատ և
այլն/: Այդպիսի ջոկատներից էլ սկսեց ձևավորվել հայկական բանակը:

Երիտասարդության էկոլոգիական շարժումը բնորոշվում է մի շարք
հանգամանքներով՝ երիտասարդ սերունդը մարմնավորում է հասարակու-
թյան ոչ միայն մոտակա, այլև հեռավոր ապագան, հետևաբար շահագրգռ-
ված է, որ ապագան դառնա նաև էկոլոգիապես անվտանգ:

Սակայն էկոլոգիական շարժումը Հայաստանում ձեռք չբերեց համա-
ժողովրդական շարժման բնույթ: Հիմնական քաղաքական հարցերն էին՝
Լեռնային Ղարաբաղի ազատագրումը և ժողովրդավարական վերափոխումները:

Երիտասարդական շարժման մեջ առավել հայտնի են Հայաստանի երիտա-
սարդական միությունը /ՀԵՄ/ և Հայաստանի ուսանողության դաշինքը
/ՀՈՒԴ/, , Նիկոլ Աղբալյան,, ուսանողական միությունը:

ԽՈՒՆ ՏԵՐ-ՄԱՆՈՒԽԵԼՅԱՆՑ

ԽՍՊԱՆԱԿԱՆ ՎԵՐԱԾՆՈՒՄ

1. Վերածնունդը Արևմտյան և Պենտրոնական Եվրոպայի երկրների
մշակույթի պատմության անցումային փուլերից է՝ միջնադարյան մշա-
կույթից դեպի նոր ժամանակների մշակույթը: Միջնադարյան մշակույթը
մինչև վերածննդի ասպարեզ գալը իր մեջ կրում էր բազմաթիվ միտում-
ներ, որոնք աննախադեպ զարգացում ստացան միայն նոր պատմական դարա-
շրջանում: Մշակույթի նման թռիչքը հնարավոր է միայն կայուն, խաղաղ
հասարակական-քաղաքական կյանքի և տնտեսական վերելքի պայմաններում:

2. Ինֆորմացիայի և գիտատեխնիկական արդի դարաշրջանում ավելի է
արժեքավորվում հումանիզմը, մարդակենտրոնությունը հավերժ հուզող հիմ-
նահարցը: Ժամանակակից մարդը համախ է դիմում վերածննդին՝ հոգեկան
հավասարակշռությունը պահպանելու, մարդկային վեհ իդեալներին առնչ-
վելու, ազատ ու լայնախոհ մտածելու նկատառումներից ելնելով:

3. Իսպանական վերածնունդը ընդհանուր գործընթացի բաղկացուցիչ
մասն է: Դարեւորվում է հաեկապես իսպանական վերածննդի առանձնահատ-
կան ֆեոդալական, որպես քաղաքակրթության զարգացման խառնարան, ինկվի-
զիցիա ծնող պետությունը:

4. Իսպանական վերածննդի մշակույթի նախադրյալները ձևավորվել են
5-րդ դարից սկսած: 16-րդ դարի սկզբին, Ռեկոնկիստայի հաղթանակից
հետո իսպանիան դարձավ աշխարհի խոշորագույն տերություններից մեկը:

15-16-րդ դարերի սահմանագծին իսպանական մշակույթում տեղի ու-
նեցավ կարևոր որակական քելում: Այդ ժամանակաշրջանից նոր գաղափար-

ները և ծները ընդգրկեցին մշակույթի բոլոր բնագավառները՝ մարտարապետութիւնը, քանդակագործութիւնը, գեղանկարչութիւնը և կիրառական արվեստները /թուան դե Գուսս, Ռոդրիգո Խիլ, Խաչնե Ուլգե, Ալոնսո Բեռուզետտե, Խուանես, Խուան Դե Լոուր, Ալոնսո Սանչես, Գոնչլո, Էլ Գրեկո/:

5. 16-րդ դարի սկզբի՝ իսպանական մշակույթի մեջ իշխող դիրք զբաղեց մարտարապետութիւնը: Մավրիտանական ոմի փոխարինեց ոչ պակաս նշանավոր ,,սլետերեսկո,,-ը: Քանդակագործութիւնը ալդպես էլ շատացավ ինքնուրույն նշանակութիւն: Այն ծուլված էր մարտարապետութիւնը և ծնունդ էր առնում կառույցի զանգվածից:

6. իսպանիայում արքայութիւնը գաղափարը պահանջում է մշակույթի առանձնահատուկ ոմի տեղում, որը կգովերգեր կայսրութիւնի հզորութիւնը: Այդ խնդիրը լուծվեց միայն մարտարապետութիւնի բնագավառում և ստեղծվեց գլուխգործոց-էսկորիալը:

7. Համաշխարհային մասշտաբով անհատի եսի հաստատումը վառ կերպով լուծվեց իսպանիայի համար առաջին նկարիչ Էլ Գրեկոյի կողմից: Էլ Գրեկոյի արվեստը կարող էր գորգանալ միայն իսպանիայում՝ իսպանական աշխարհակալութիւնի կործանման և Ֆեռդինանդի ու Իսաբելլայի հետադիմութիւնի հաղթանակի պայմաններում, դառնալով հենց այդ անկման մարմնավորումը: Դրանով ավարտվեց և վերածննդի դարաշրջանը: Էլ Գրեկոյի ստեղծագործութիւնները գեղանկարչական ուղղութիւնի առանձնահատկութիւնները և դրա հետ կապված միստիցիզմի ու ինտացիոնալիզմի տարրերը ոչ թէ Էլ Գրեկոյի ժամանակաշրջանի առանձնահատուկ դրսևորումն են միայն, այլ ընդհանրապես, համաշխարհային արվեստի հավերժական ու առավել արժեքավոր որակ:

8. Էլ Գրեկոյի արվեստը ավարտում է իսպանական վերածննդի պատմութիւնի որոշակի փուլը, միաժամանակ նշանավորվելով որպես յուրահատուկ շրջան երկու հզորագույն մշակութային դարաշրջանների միջև:

ՄԱՐՏԻՉ ԳԱՆՔԵԼՅԱՆ

ՄՈՍԿՎԱՅԻ ԵՎ ՊԵՏԵՐԲՈՒԳԻ ՌԵՍՊԱԲԼԻԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ
ՆԱԲՐՈՒՆԻՅԱՆԱՆ ՀԱՅՄԵԼԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 19-ԲԳ ԳԱՐԻ
80-ԱՎԱՆ ԲԱՆԱՆՆԵՐԻ ԵՐԱՐՈՐԻ ԿԵՍԻՆ

1. 19-րդ դարի 80-ական թվականների երկրորդ կեսին մոսկվայում և Գետերբուրգում զործող ուսանողական խմբակների և կազմակերպությունների զարգացրական պլանացումը և զործունեությունը համեմատաբար քիչ ուսումնասիրված հարցերից է: Նրա լուսաբանումը հնարավորություն է տալիս անդադառնալ այնպիսի հիմնահարցերի, ինչպիսիք են նարդինիկական զարգացրների ժառանգումը հայ իրականություն մեջ և ազգային քաղաքական կուսակցությունների ձևավորումը:

2. Նարդինիկական զարգացրների ժառանգումը հայ իրականության մեջ պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու էտալի: Առաջինը դա 19-րդ դարի 70-ական թվականներն են, երբ այդ զարգացրները ընդունվում էին միօրինակորեն, առանց քննադատական վերլուծության: Երկրորդ էտալը 80-ական թվականներն էին, երբ Հայկական հարցը միջազգային դիվանագիտական քննարկումների առարկա դառնալը և ազգային նոր զարթոնքը ստիպեցին հայ նարդինիկներին հակվել դեպի ազգային-ազատագրական շարժման հարցերը և նարդինիկական զարգացրախոսությունը նրանց մոտ ձեռք բերեց ազգային գունավորում:

3. Հայ ուսանողությունը իր մոտեցմամբ դեպի ազգային հարցերը կարելի է տարրերակել երկու հատվածի, որը վկայում է Քր. Միքայելյանը իր հոլշերում: Առաջինը այսպես կոչված „կոսմոպոլիտներն“, էին, որոնք ձգտելով հնարավորին չափ գիտելիքներ ձեռք բերել և ապա միայն „, երկիրը,“, բավականաչափ ուսումնասիրելուց հետո զործունեություն ծավալել: Իսկ մյուս հատվածը՝ „շովինիստները, հակված էին անմիջական զործունեության:

4. Ընդհանրապես ուսական կրթական կենտրոններում ձևավորված հայ ուսանողական խմբակները մի կողմից կրում էին հեղափոխական նարդինիկության և մյուս կողմից ազգային-ազատագրական շարժումների զոդեցությունը: Այդպիսի մի խմբակի մասին տեղեկություններ է հաղորդում ժանդարմերիայի արխիվային փաստաթղթերից մեկը, ըստ որի խմբակը հիմնադրվել է 1884 թ. նոյեմբերին: Հավանական է, որ խմբակը զործել է Գետերբուրգում: Որևէ այլ տեղեկություն խմբակի զործունեություն մասին չի պահպանվել:

5. Բացի այս խմբակից, Պետերբուրգում գործում էին ուսանողական. ազգային ներողնական այլ խմբակները, որոնց մեջ գերակշռում էին ազգային-ազատագրական շարժման հարդերը:

6. Պետերբուրգում գործող մյուս խմբակը հիմնադրվել էր 1886թ.: Նրա մեջ մտնում էին Անտոսային և Զալաքացիական ինստիտուտների ուսանողները:

7. Հայկական այս խմբակների մեջ մտնում էին նաև ուսն ներող-նակ գործիչներ: Պետերբուրգի ուսանողության նախածնունդյամբ 1889թ. Մոսկվայում հրավիրված հայ ուսանողների համագումարը: Համագումարում Պետերբուրգի ուսանողության ներկայացուցիչները հանդես եկան անմիջապես պայքար ծախելու առաջարկով: Իսկ Մոսկվայի այսպես կոչված, «երկրականների», խումբը գտնում էր, որ նախ պետք է ուսումնասիրել Արևմտյան Հայաստանը և ապա միայն գործել: Այս տարրեր տեսակետների թախումը պայմանավորեց, որ համագումարը չեկավ ընդհանուր հայտարարի և չստեղծեց մեկ միասնական, կոորդինացիոն կազմակերպություն: Սակայն նրա հետևանքը եղավ այն, որ առանձին խմբեր փորձեցին կոնկրետ քայլեր ձեռնարկել հառաքել ենու իրենց դիրքորոշումը ազգային խնդիրների նկատմամբ:

Մոսկվայի հայ ուսանողների համագումարից հետո նրա մասնակիցների պզվի մասը վերադարձավ Նովկոսս, Լալասաելով նոր ուժերի համախմբմանը այնտեղ և հիմք ստեղծելով նոր թրակի կազմակերպություն, այն է քաղաքական կուսակցության ծնավորման համար:

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Յ Ո Ւ Ն

Ա.ԱՂԱՅԱՐՏԱՆ, Արտավազդ Բ-ն քստ խորհնացու , ,Հայոց պատմութիւն, , /ընդդիմախոս պ.գ.դ. Է.Դանիելյան/	3
✓Ա.ՔԵՇԻՇՅԱՆ, Մամիկոնյանների ծագմանն առնչվող որոշ հարցեր /ընդդիմախոս պ.գ.դ. Է.Դանիելյան/	4
Ն.ԳԱՆԻԵԼՅԱՆ, Ծննդոց զրքի ազգաբանութիւն մեկնութիւնը Մովսէս խորհնացու , ,Հայոց պատմութիւնում, , /ընդդիմախոս պ.գ.դ. Վ.Վարդանյան/	6
Վ.ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ, Պատերազմի հիմնահարցի քրիստոնեական տարրեր ընկալումները խաչակրաց շարժման նախօրեին /ընդդիմախոս պ.գ.թ. Գ.Հարութիւնյան/	7
Զ.ԱՎԳՅԱՆ, Հայերի հոսքը Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ /1518-1924 թթ./ /ընդդիմախոս փ.գ.թ. Է.Մելքոնյան/	9
Ս.ՍԻՆԱՅԱՆ, Սոցիալ-տնտեսական հարաբերութիւնների արտացոլումը ,, Կովկաս, , պարբերականի էջերում /ընդդիմախոս պ.գ.դ. Լ.Գևորգյան/	10
Ա.ՏԱՀԱՅԱՅԱՆ, Մ.Տ.Լորիս-Մելիքովը որպէս ներքին գործերի նա- խարար /ընդդիմախոս պ.գ.թ. Դ.Մուրադյան/	11
Ա.ԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, Մկրտիչ Ավետիսյան /1864-1896 թթ./ Արմենական կուսակցութեան հիմնադիր և վանի 1896 թ. ինքնապաշտպանութեան ղեկավար /ընդդիմախոս պ.գ.թ. Գ.Խուդիւնյան/	13
Ս.ԱՐԳՅԱՆ, Արմենակ Եկարյան /ընդդիմախոս պ.գ.թ. Ռ.Սահակյան/	14
Ս.ՏԵՅԻՐՄԵՆՅԱՆ, Կ.Պոլսի Ազգային Կեդրոնական Վարժարանի անցյալը և ներկան /ընդդիմախոս Բ.գ.թ. Վ.Ղուկասյան/	16
Գ.ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, 1905-1907 թթ. ռուսական առաջին բուլժոճապետիկ- րատական հեղափոխութիւնը Արփիար Արփիարյանի հրապարակախոսու- թիւններում /ընդդիմախոս պ.գ.թ. Է.Նոստանդյան/	17
Ա.ՂԱՄԲԱՐՅԱՆ, Անդր-ռուսական հակասութիւնները Արեւմտյան Հայաս- տանում ըարենորդումներ անցկացնելու հարցում /1912-1913 թթ./ /ընդդիմախոս պ.գ.դ. Ա.Համբարյան/	18
Ս.ԱՆԱՆՅԱՆ, Փարիզի հայ տիկնանց միութիւնը /ընդդիմախոս Բ.գ.դ. Կ.Դաւիթբեկյան/	19
Լ.ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Հայկական հարցը և տնտեսութիւնները 1915-1916թթ. /ընդդիմախոս պ.գ.դ. Վ.Ղազարեան/	21
Ա.ՔԱՅԼՅԱՆ, Զանգեզուրում 1918-1921 թթ. ազգային-ազատագրական պայքարի փուլերը /ընդդիմախոս պ.գ.դ. Գ.Հարութիւնյան/	24

Մ. ԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, Հայկական քանակի տեղեման պատմությունից /1918-1920 թթ./ /ընդդիմախոս պ.գ.դ. Վ. Հարությունյան/ . . .	26
Ա. ՀԱՐՈՒՅՈՒՆՅԱՆ, Հայկական պատվիրակությունները Փարիզի հաշտության կոնֆերանսում /ընդդիմախոս պ.գ.դ. Հ. Պարպետյան/ .	27
Ա. ՆԱՍՏՐՅԱՆ, Հայաստանի խորհրդայնացման նախապատմությունը /ընդդիմախոս պ.գ.թ. Պ. Մալիկյան/	28
Ա. ՏԵՐԱՆՅԱՆ, Սկսած եկեղեցական եղբայրություն, ընկերությունը /ընդդիմախոս պ.գ.դ. Վ. Նազախեցյան/	29
Ա. ՆԱԶԱԿԵՏՅԱՆ, Ամերիկայի Հայկական Համագումար կազմակերպությունը /ընդդիմախոս պ.գ.թ. Զ. Ավագյան/	31
Ա. ՂԱԶԱՐՅԱՆ, Հայաստանի երիտասարդությունը 1938-1992 թթ. /ընդդիմախոս պ.գ.թ. Վ. Հակոբյան/	32
Ի. ՏԵՐ-ՄԱՆՈՒԽԼՅԱՆ, Իսպանական վերածնունդ /ընդդիմախոս պ.գ.թ. Վ. Մելիքյան/	33
Մ. ՂԱՆԻՔԼՅԱՆ, Մոսկվայի և Պետերբուրգի ուսանողական ազգային նարոդնիկական կազմակերպությունները 19-րդ դ. 80-ական թթ. երկրորդ կեսին /ընդդիմախոս պ.գ.թ. Գ. Շուրդիկյան/	35

Պատվեր 82

Տպաքանակ 100

Տպագրված է «Դավիթ» ֆիրմայում
Երևան, Տերյան 72

A $\frac{\pi}{84069}$